

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

ОЛЕФІР ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 159.947.3

ПСИХОЛОГІЯ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Одеса – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Українській інженерно-педагогічній академії Міністерства освіти і науки України (м. Харків).

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
Плохих Віктор Володимирович,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», професор кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Моляко Валентин Олексійович,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, завідувач лабораторії психології творчості;

доктор психологічних наук, професор
Вірна Жанна Петрівна,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
декан факультету психології;

доктор психологічних наук, професор
Мойсеєнко Лідія Анатоліївна,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
професор кафедри вищої математики.

Захист відбудеться «18» березня 2016 року о 9.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 в Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «17» лютого 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Підвищення рівня соціальної активності особистості на сучасному етапі розвитку суспільства обумовлює актуальність розробки психологічних механізмів і можливостей саморегуляції суб'єктом діяльності.

У понятті саморегуляція поєднуються як загально психологічні, так і диференціально-психологічні аспекти інтегративного вивчення людини, її можливостей не лише адаптувати себе до мінливих обставин, але й мінливі обставини до себе. Проблема саморегуляції в останні півтора-два десятиріччя стала однією з найбільш затребуваних психологічних дослідженнях.

Необхідність дослідження саморегуляції в наш час пов'язана із зростаючою тенденцією в сучасній психології до створення інтегративних концепцій психіки людини. Не менш важливим чинником є бурхливий розвиток суб'єктного підходу до дослідження активності людини. Суттєвою рисою суб'єктної активності є здатність до саморегуляції, самоорганізації (К.О. Абульханова, О.А. Конопкін, В.І. Моросанова, О.К. Осницький, О.О. Сергієнко, R. Vaumeister, E. Higgins). Тому зрозуміло, що проблема пошуку закономірностей саморегуляції людиною своєї активності є однією із центральних у загальному контексті суб'єктного підходу до вивчення психіки людини. Дослідження саморегуляції містить важливий ключ до розуміння суб'єктності як мінливої у часі актуальної міри активного впливу на зовнішні та внутрішні процеси.

Актуальність дослідження полягає й в тому, що саморегуляція – важливий фактор успіху в житті. Люди з розвинутою саморегуляцією досягають більшого успіху в роботі, навчанні, суспільному житті; вони є більш психологічно благополучними і менш схильними до адикцій, правопорушень та інших проблем (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Ж.П. Вірна, Л.Г. Дика, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, Л.А. Мойсеєнко, О.О. Прохоров, О.П. Саннікова, О.О. Сергієнко, О.Я. Чебикін, R. Vaumeister, A. Boone A. Duckworth, M. Gottfredson, T. Hirschi, W. Mischel, M. Seligman, Y. Shoda, P. Peake, J. Tangney та ін.).

У психологічній науці проблемі саморегуляції суб'єкта діяльності присвячено багато теоретичних та експериментальних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Існує цілий ряд її трактувань, але більшість дослідників розглядають саморегуляцію суб'єкта як свідомий, цілеспрямований процес досягнення мети у вирішенні особистісно значущих цілей (К.О. Абульханова, О.К. Конопкін, Д.О. Леонт'єв, С.Д. Максименко, В.І. Моросанова, О.К. Осницький, В.В. Плохих, R. Vaumeister, C. Carver, E. Higgins, R. Hoyle, M. Scheier та ін.).

Основою сучасних емпіричних досліджень саморегуляції є суб'єктний підхід. Суб'єкт розуміється як людина на вищому рівні активності, цілісності, інтегративності, автономності, людина, яка виявляє якісно визначений спосіб самоорганізації та саморегуляції (К.О. Абульханова, Б.Г. Анан'єв, Л.І. Анциферова, А.В. Брушлинський, В.В. Знаков, Д.О. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, В.А. Петровський, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко та ін.). Використання суб'єктного підходу в дослідженні саморегуляції виводить на передній план проблему пошуку закономірностей, яким підпорядковані внутрішні психічні ресурси як основи самодіяльності суб'єкта (М.О. Холодна).

Незважаючи на значну кількість теорій, гіпотез і точок зору на процеси саморегуляції та їх детермінацію, є питання, які чекають свого прояснення. Серед них: відсутність однозначного розуміння і визначення феномену саморегуляції; різноманіття поглядів на джерела саморегуляції та її структуру; розгляд саморегуляції на рівні окремих процесів (інтелектуальних, емоційних, вольових), відсутність технології інтегративної оцінки потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності, що фактично унеможлиблює вивчення його впливу як інтегративного утворення на процесуальні та продуктивні характеристики діяльності суб'єкта.

Аналіз ступеня розробленості проблеми дозволив виділити низку суперечностей між:

- теоретичною і практичною значущістю проблеми саморегуляції суб'єкта діяльності і недостатнім рівнем її розробленості у психологічній науці та практиці;
- високою потребою суспільства в людях, здатних до збереження і розвитку суб'єктності, всупереч викликам часу, і відсутністю практико-орієнтованих програм, спрямованих на оцінку та розвиток інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта;
- наявністю значної кількості емпіричних досліджень, спрямованих на розкриття ролі когнітивних і особистісних можливостей в процесах саморегуляції та недостатньою представленістю в даному проблемному полі інтегративних досліджень, що дозволяють систематизувати й об'єднати емпіричні дані в цілісну концепцію саморегуляції суб'єкта діяльності;
- теоретичними уявленнями інтелектуального, особистісного потенціалів як системних, інтегративних характеристик людини, що виступають у ролі передумов саморегуляції, та їх емпіричними дослідженнями на рівні лише окремих показників.

Все вищесказане зумовило вибір теми дисертаційної роботи «Психологія саморегуляції суб'єкта діяльності».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася в рамках теми наукових досліджень кафедри прикладної психології Національного університету цивільного захисту України (м. Харків) «Психологічний відбір в навчальній та професійній діяльності співробітників МНС» (номер державної реєстрації 0107U008301). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Української інженерно-педагогічної академії (протокол № 3 від 15.11.2012 р.) і рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 3 від 28.04.2015 р.).

Мета дослідження – теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення саморегуляції як форми реалізації інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності.

Відповідно до зазначеної мети поставлено такі **завдання**:

- 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми саморегуляції суб'єкта діяльності, оцінити стан її розробленості в сучасній психології;
- 2) виділити предметний зміст феномену інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності;

3) розробити та верифікувати в емпіричному дослідженні концептуальну модель інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності як цілісного утворення;

4) обґрунтувати необхідний і достатній комплекс методичних засобів діагностики інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності, який би дозволяв отримати його інтегративну оцінку.

5) виявити динаміку росту інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності у лонгітудному дослідженні;

6) дослідити взаємозв'язок інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції надійністю професійної та успішністю навчальної діяльності суб'єкта;

7) виявити вплив інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції на стратегії подолання стресових ситуацій та досягнення психологічного благополуччя суб'єктом діяльності.

Об'єкт дослідження – саморегуляція суб'єкта діяльності.

Предмет дослідження – психологічні особливості саморегуляції суб'єкта діяльності як форми реалізації його інтелектуально-особистісного потенціалу.

Гіпотеза дослідження: саморегуляція суб'єкта ґрунтується на інтелектуально-особистісному потенціалі як цілісному утворенні, що має неспецифічний прояв в контексті ситуацій невизначеності, досягнення, тиску, опосередковуючи їх вплив на успішність різних видів діяльності та психологічне благополуччя особистості.

Окремі гіпотези дослідження:

- інтелектуальна та особистісна підсистеми потенціалу саморегуляції суб'єкту діяльності є взаємозв'язаними та мають різні форми динаміки росту.

- інтелектуально-особистісний потенціал як інтегративний індивідуальний ресурс саморегуляції відрізняється у людей і його варіативність залежить від рівня вираженості його окремих показників.

- параметри інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції є неспецифічними відносно трьох проблемних контекстів – ситуацій невизначеності, досягнення, тиску (стресу), а його структура – інваріантною у суб'єктів різних видів діяльності.

Концепція дослідження. Саморегуляція суб'єкта діяльності розуміється як процес, що заснований на інтелектуально-особистісних властивостях, інтегрованих суб'єктом для забезпечення цілеспрямованості діяльності. Інтегративне утворення розглядається як інтелектуально-особистісний потенціал, що актуалізується у взаємовідносинах людини з дійсністю, яка пред'являє їй певні виклики і вимагає вкладення додаткових сил. В результаті потенційні інтелектуально-особистісні можливості стають актуально діючими ресурсами регуляції суб'єктної активності.

Найбільш відчутно активність суб'єкта розгортається в трьох проблемних контекстах – ситуаціях невизначеності, досягнення, тиску, які актуалізують структурні компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту, для здійснення доцільних регуляторних корекцій власної активності на шляху до сприятливих результатів.

Компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу об'єднані в систему, що має наступні властивості: цілісність, організованість, динамічність, стійкість. Ці властивості інтелектуально-особистісного потенціалу як ресурсу саморегуляції

відображені в моделі, що має ієрархічну структуру. На найнижчому її рівні представлені спостережувані інтелектуальні та особистісні змінні, які взаємодіють між собою, утворюючи фактори другого порядку – функції саморегуляції: розуміння ситуації, самовизначення, реалізації, стійкості. Взаємодія факторів другого порядку утворює інтегративний фактор – інтелектуально-особистісний потенціал саморегуляції.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: фундаментальні положення системного підходу у психологічній науці (Б.Г. Ананьєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко), суб'єктно-діяльнісного підходу (К.О. Абульханова, А.В. Брушлинський, С.Л. Рубінштейн, О.О. Сергієнко); положення системно-суб'єктного підходу (О.О. Сергієнко); принцип активності особистості як суб'єкта діяльності та пізнання (О.М. Леонтьєв, С.Д. Смирнов, О.К. Тихомиров, В.О. Татенко та ін.); положення системного підходу до досліджень інтелекту (В.М. Дружинін, Д.В. Ушаков, М.О. Холодна, В.Д. Шадриков, R. Sternberg); психологія регуляції та саморегуляції діяльності (Л.Г. Дика, О.А. Конопкін, В.І. Моросанова, О.О. Сергієнко та ін.); теоретико-емпіричні досягнення в дослідженнях потенціалів та ресурсів суб'єкта (Л.А. Головей, М.Й. Казанжи, Т.В. Корнілова, Д.О. Леонтьєв, А.Г. Маклаков, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, R. Baumeister, K. Vohs та ін.); поняття саморегуляції як особистісного потенціалу в навчальній діяльності (А.В. Карпов, Т.В. Корнілова, В.І. Моросанова).

Методи дослідження. *Теоретичні:* для формулювання концептуальних положень дисертації використовувався теоретичний аналіз, зіставлення й узагальнення, інтерпретація сучасних теоретико-емпіричних досліджень у вітчизняній і зарубіжній психології. *Організаційні:* порівняльний аналіз («метод поперечних зрізів»), лонгітюдний експеримент. *Емпіричні:* тестування з використанням сучасних психодіагностичних методик, експертне оцінювання. *Методи обробки даних:* кількісний (порівняльний, кореляційний, експлораторний факторний аналіз, медіаційний аналіз) та якісний аналіз. Основним методом в емпіричних дослідженнях виступало структурне моделювання у вигляді конфірмаційного факторного аналізу для верифікації вимірювальних моделей; структурних регресійних моделей; моделей латентного росту. Розрахунки проводилися за допомогою програми аналізу даних SPSS 21.0 for Windows та AMOS 21.0.

У дослідженні були використані наступні психодіагностичні методики: тест структури інтелекту (Р. Амтхауер), методика «Включені фігури» (К. Готтшальд), методика «Порівняння схожих малюнків» (Дж. Каган), методика «Словесно-колірна інтерференція» (Дж. Струп), тест життєстійкості (С. Мадді), опитувальник каузальних орієнтацій (Е. Десі і Р. Райан), опитувальник толерантності до невизначеності (Д. МакЛейн), шкала контролю за дією (Ю. Куль), опитувальник «Стиль пояснення успіхів і невдач» (Т.О. Гордєєва), шкала загальної самоефективності (Р. Шварцер і М. Єрусалем), опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В.І. Моросанова), опитувальник завзяття та наполегливості (А. Даквортс) шкали психологічного благополуччя (К. Ріфф), опитувальник «Способи поведінки оволодіння» (Р. Лазарус).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Національного університету цивільного захисту України, Харківського гарнізону Державної служби надзвичайних ситуацій, Української інженерно-педагогічної академії, Харківської гуманітарно-педагогічної академії. Всього на різних етапах дослідження досліджуваними виступили 862 особи віком від 17 до 35 років (490 чоловіків та 372 жінки).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричній верифікації конструкту інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності, зокрема, *вперше*:

- на основі положень суб'єктно-діяльнісного та системно-суб'єктного підходів здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення феномену саморегуляції як форми реалізації інтегративного утворення – інтелектуально-особистісного потенціалу;

- розроблено теоретичні та методологічні засади психології феномену інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності, де інтелектуально-особистісний потенціал розуміється як інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей, що лежить в основі здатності до успішної саморегуляції в різних видах діяльності;

- емпірично верифіковано структурну модель інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності, підструктури якої відповідають функцій саморегуляції: розуміння ситуації, самовизначення, реалізації наміру та стійкості відносно несприятливих обставин;

- виявлено неспецифічні регуляторні змінні інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції відносно трьох проблемних контекстів – ситуацій невизначеності, досягнення, тиску та інваріантність їх структурної організації у суб'єктів різних видів діяльності;

- встановлено динаміку інтраіндивідуальних кількісних змін інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції, яка полягає в тому, що інтелектуальний компонент розвивається за лінійною функціональною формою, а особистісний – відповідає моделі нелінійної (квадратичної) форми розвитку. Ці зміни визначають спрямованість та особливості актуалізації функцій саморегуляції суб'єкту у відповідності до поточних умов діяльності;

удосконалено:

- розуміння саморегуляції динаміки психічного стану тривоги (як початкового рівня, так і темпу її росту) в ситуації невизначеності опосередкованого інтелектуально-особистісним потенціалом суб'єктів навчальної діяльності;

- уявлення про основні закономірності зв'язків продуктивних (інтелекту) та стильових характеристик інтелектуальної діяльності на матеріалі навчальної діяльності;

подальший розвиток дістало:

- знання про поєднаний ефект інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції та копінг-стратегій у поясненні психологічного благополуччя особистості.

- підвищення рівня та ефективності психологічного забезпечення суб'єктів навчальної діяльності та суб'єктів професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що:

- розроблено методичку оцінки інтелектуально-особистісного потенціалу, яку можна використовувати в практиці психологічного супроводу професійної та навчальної діяльності, кадровому відборі, проведенні наукових досліджень та ін.;
- отримані результати дозволяють визначати напрями розвитку інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єктів навчальної діяльності і використовувати ці дані для побудови прогнозу конкретних особливостей їх діяльності, що впливають на успішність навчання;
- практичне застосування отриманих даних у сфері вищої освіти дозволить суттєво підвищити ефективність прийомів індивідуалізації та диференціації освітніх процесів на різних рівнях, а також успішніше вирішувати завдання відбору та підбору студентів для участі в конкретних освітніх програмах;
- одержані результати можна використовувати при розробці навчальних курсів із загальної психології, психології розвитку, психології особистості, психології праці та організаційної психології.

Обґрунтовані автором теоретико-методологічні положення концепції інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності, практичні рекомендації щодо його психологічної діагностики апробовано та впроваджено в навчальний процес Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (довідка № 66-08/398 від 19.08.2015 р.); у процес підготовки студентів у Кременчуцькому національному університеті імені Михайла Остроградського (довідка № 03-10/1267 від 27.08.2015 р.) та Харківській державній академії культури (акт про впровадження № 01-04/987 від 27.05.2015 р.); у системі практичної психологічної роботи із працівниками Державної служби надзвичайних ситуацій у областях: Волинській (акт про впровадження № 321 від 18.07.2015 р.), Одеській (акт про впровадження № 432 від 20.11.2015 р.), Харківській (акт про впровадження № 426 від 08.07.2015 р.), Черкаській (акт про впровадження № 287 від 23.07.2015 р.), Чернігівській (акт про впровадження № 309 від 18.08.2015 р.).

Особистий внесок здобувача в роботах, що були виконані у співавторстві: визначення мети та теоретичної основи робіт; розробка програми емпіричних досліджень; статистична обробка, аналіз та узагальнення емпіричних даних; формулювання висновків. У матеріалах конференцій, що написано у співавторстві, здобувачем здійснено теоретичне обґрунтування шляхів вирішення завдань.

Достовірність результатів дослідження забезпечено використанням надійних і валідних діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, репрезентативністю вибірки, застосуванням методів математичної статистики із залученням сучасних програм обробки даних.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дослідження обговорювалися на: Міжнародних науково-практичних конференціях «Практична психологія у міждисциплінарному аспекті: проблеми та перспективи» (Дніпропетровськ, 2008), «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон,

2009), «Наукова спадщина Д.М. Узнадзе та сучасність» (Харків, 2011), «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2011, 2012, 2014), «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2012), «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2013), «Людина, суб'єкт, особистість в сучасній психології» (Москва, 2013), «Особистість в екстремальних умовах і кризових ситуаціях життєдіяльності» (Владивосток, 2013, 2014); на Всеросійських наукових конференціях «Психологія психічних станів: актуальні теоретичні та прикладні проблеми» (Казань, 2013), «Ідеї О.К. Тихомирова та А.В. Брушлинського і фундаментальні проблеми психології» (Москва, 2013), «Категорія сенсу у філософії, психології, психотерапії і в суспільному житті» (Ростов-на-Дону, 2014).

Публікації. Результати дисертації викладено у 38 публікаціях, серед яких: 2 монографії, 17 статей у наукових фахових виданнях України, 6 публікацій в наукових періодичних виданнях інших держав і у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз, 13 у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 428 сторінок, основний – 360 сторінок. Дисертація містить 22 рисунки і 34 таблиці. Список використаної літератури налічує 443 джерела, з них 214 – іноземною мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано його об'єкт, предмет, мету, завдання, методологічну і теоретичну основи, концептуальну ідею; охарактеризовано методи дослідження; визначено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи; розкрито запропоновані в дисертації нові наукові положення. Наведено відомості про апробацію й впровадження отриманих результатів, базу дослідження, публікації.

У **першому розділі** «Саморегуляція як специфічна активність суб'єкта» здійснено теоретичне обґрунтування дисертаційного дослідження. У розділі розглядається стан проблеми саморегуляції в літературі (В.І. Іванников, О.А. Конопкін, Д.О. Леонтьєв, В.І. Моросанова, О.К. Осницький, О.О. Сергієнко, А. Bandura, R. Baumeister, С. Carver, E. Higgins, J. Kuhl, M. Scheier, B. Schmeichel, K. Vohs, та ін.).

Аналіз літературних джерел свідчить про те, що дослідження психічної саморегуляції пов'язується із зростаючою тенденцією в сучасній психології до інтегративного вивчення людини, її можливостей не лише адаптувати себе до мінливих обставин, але й мінливі обставини до себе. Саморегуляція розглядається як психічний процес, за допомогою якого людина керує своєю поведінкою та діяльністю. Суб'єктом саморегуляції є сама людина, а об'єктом можуть виступати властиві їй психічні явища, виконувана нею діяльність або поведінка.

Дослідження саморегуляції набули значного масштабу, і здійснюються за різними напрямками. Основою для їх виділення є певна спільність змісту та позицій в розкритті механізмів саморегуляції. Проведений розгляд цих напрямків дозволив

виявити їх найбільш суттєві особливості, а також переваги та обмеження. Концепції саморегуляції, що реалізують кібернетичний підхід, пропонують процесуальні моделі (О.А. Конопкін, В.І. Моросанова, А. Bandura, С. Carver, Е. Higgins, М. Scheier, та ін.). В межах цього підходу саморегуляція розглядається як процес руху до (або від) уявної мети, що містить механізм управління на основі зворотного зв'язку. Означені концепції пропонують докладну інформацію про процес саморегуляції, тобто відображають механізми, за допомогою яких людина керує своїми діями. Процесуальні моделі мають за мету відповісти на питання – *як здійснюється досягнення поставлених цілей?* Змістовні концепції саморегуляції, спрямовані на пошук відповіді на питання – *чому цілі мають мотиваційну силу для людини.* Основна ідея цих концепцій полягає в тому, що саморегуляція базується на певному ресурсі. В якості ресурсів розглядаються когнітивні, мотиваційні, вольові, особистісні, енергетичні характеристики індивідуальності (В.І. Іванников, Т.В. Корнілова, Д.О. Леонтьєв, О.О. Сергієнко, М.О. Холодна, R. Baumeister, B. Schmeichel, K. Vohs).

Розглянуті концепції саморегуляції оперують психологічними змінними, що відображають стійкі стратегії саморегуляції як способи побудови динамічної взаємодії з умовами діяльності, такими як міра суб'єктивного контролю над ними або залежності від них, стійкі очікування позитивних чи негативних результатів подій, стратегії взаємодії зі складністю і невизначеністю, гнучкість або ригідність цілепокладання, характеристики зв'язку зусиль з результатами діяльності та ін.

Саморегуляція є однією із найважливіших специфічних функцій суб'єкта. Тому вивчення саморегуляції передбачає звернення до понять «суб'єкт» і «суб'єктність». Стосовно розуміння суб'єкта у психології склалися два підходи – акмеологічний та еволюційний, в основі яких лежать критерії виділення суб'єкта. Акмеологічний підхід розглядає суб'єкта як вершинний рівень розвитку людини (К.О. Абульханова, В.В. Знаков, В.А. Петровський, З.І. Рябікіна та ін.). Але він не дає відповіді на питання про те, як цей рівень досягається. В рамках цього підходу розроблені ідеї про критерії суб'єкта, в якості яких, перш за все, розглядаються свобода волі, відповідальність, розвиненість навичок самодетермінації, саморозвитку, рефлексії і т. д., що дозволяють оцінити міру розвитку суб'єктності. В еволюційному підході постулюється поступовий розвиток людини як суб'єкта (Л.І. Божович, В.І. Слободчиков, О.О. Сергієнко, В.О. Татенко та ін.). В ньому стверджується, що на кожному етапі розвитку людина вже виступає суб'єктом, демонструючи вибірковість, цілісність, соціальність, а також міру здатності бути причиною власної активності.

Цілісність, єдність, інтегративність суб'єкта є основою системності його психічних якостей (А.В. Брушлинський).

У системному та суб'єктно-діяльнісний підході суб'єкт розглядається як системоутворюючий чинник багаторівневої системи психічної організації (К.О. Абульханова, Л.І. Анциферова, А.В. Брушлинський, О.О. Сергієнко). Суб'єкт для здійснення регуляції своєї діяльності інтегрує індивідуальні внутрішні можливості, організовуючи їх у систему, і співвідносить внутрішні можливості й зовнішні цілі. Опис цієї системи вимагає проведення структурного аналізу з виділенням складових елементів системи, їх взаємозв'язків, динаміки структурного складу, а також

системоутворюючого чинника, який не лише організує систему, а й забезпечує функціональне включення її в більш загальний контекст (діяльність суб'єкта).

У другому розділі «Інтелектуально-особистісний потенціал як ресурс саморегуляції суб'єкта діяльності» визначено методологічні засади, обґрунтовано концептуальну модель інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови і основи саморегуляції суб'єкта діяльності.

У сучасних соціально-поведінкових науках суттєве значення та широке використання отримав термін «людський потенціал», де він зустрічається в різних аспектах (О.І. Генісаретський, Г.Н. Солнцева, Б.Г. Юдін та ін.). Його поява обумовлена потребою в інтегральному уявленні про людину як ресурс особливого роду, спроможного виявляти суб'єкту активність, або, іншими словами, бути здатною до самодетермінації і самореалізації.

Стосовно людського потенціалу на індивідуальному рівні використовуються поняття особистісного, інтелектуального, творчого та інших різновидів потенціалу (Т.В. Корнілова, Д.О. Леонт'єв, В.О. Моляко та ін.). Взагалі, потенціал розуміється як інтегративна, системна характеристика суб'єкта діяльності, яка безпосередньо не спостерігається. Зазвичай оцінюються окремі показники, параметри потенціалу, що не відповідає його інтегративній сутності та цілісності процесу саморегуляції суб'єкта.

Виокремлюється декілька підходів до вивчення потенціалу у сучасних психологічних дослідженнях. Перший – когнітивний, який об'єднує уявлення про когнітивний ресурс, інтелектуальний діапазон, інтелектуальний потенціал (Л.А. Головей, А.А. Крилов, Н.А. Кудрявцева, М.О. Холодна та ін.). Другий підхід – особистісний, в якому розглядаються такі поняття, як «особистісний адаптаційний потенціал», «особистісний потенціал» (Д.О. Леонт'єв, А.Г. Маклаков, В.М. Марков та ін.). Третій підхід об'єднує перші два і вводить до розгляду складене поняття «інтелектуально-особистісний потенціал» (Т.В. Корнілова, С.Д. Смірнов, М.О. Чумакова та ін.). Зазначимо, що кожний підхід розглядає потенціал як ресурс саморегуляції суб'єкта, особистості.

Поняття «потенціал» подібне, але не тотожне поняттю «ресурс». Аналіз теоретичних положень філософських і психологічних концепцій дозволяє дійти висновку, що вони розрізняються тим, що потенціал розуміється як можливе, а ресурс – як дійсне; перехід від потенційного до актуального здійснюється в результаті активності суб'єкта. Таким чином, потенціал включений у регуляцію суб'єктної активності і тим самим у збереження і розвиток суб'єктності. Він пов'язаний з продуктивними характеристиками діяльності суб'єкту.

Як в окремих дослідженнях, так і мета-аналізах прогностичної валідності психометричного інтелекту по відношенню до професійної успішності та навчання встановлено, що загальні інтелектуальні здібності є одним з кращих предикторів як успішності роботи, так і навчання (В. Bornstein, Т. Chamorro-Premuzic, І. Deary, Е. Grigorenko, Л. Gottfredson, J. Hunter, J. Naglieri, R. Sternberg, F. Schmidt та ін.). Встановлено, що інтелект, зазвичай, передбачає від 25% до 50% дисперсії професійної успішності та навчання. Проте загальні інтелектуальні здібності є не тільки механізмом переробки інформації, а й механізмом регуляції психічної і поведінкової активності (L. Thurstone).

Велика кількість досліджень присвячена аналізу ролі різних особистісних характеристик в процесах саморегуляції (В.І. Моросанова, Я. Стреляу, Р. Costa, R. Hoyle, S. Horvath, R. McCrae, С. Morf та ін.). В них показано, що властивості темпераменту та особистості тісно пов'язані із процесами саморегуляції.

За останні 10–15 років було виконано декілька ґрунтовних оглядів емпіричних зв'язків між інтелектом і особистістю, у тому числі мета-аналітичні дослідження (Р. Ackerman, А. Austin, Т. Chamorro-Premuzic, А. Furnham, G. Matthews, М. Zeidner та ін.). Узагальнення результатів численних сучасних теоретичних та емпіричних досліджень інтелекту й особистості свідчить про те, що існують концептуальні й емпіричні передумови, які дозволяють інтегрувати інтелектуальні й особистісні змінні в єдиній психологічній структурі – інтелектуально-особистісному потенціалі як потенціалі саморегуляції суб'єкта діяльності.

Розробка концепції саморегуляції як специфічної функції суб'єкту спиралася на наступні положення суб'єктно-діяльнісного та системно-суб'єктного підходів: 1) суб'єкт має «життєтворчі здібності», які є «психологічною підставою» і «механізмом», що забезпечує розвиток суб'єктності та дозволяє «зробити життя більш змістовним, продуктивним, значим» (Л.І. Анциферова); 2) внутрішні психічні ресурси суб'єкта служать основою його самодіяльності (М.О. Холодна); 3) саморегуляція діяльності суб'єкта спирається на когнітивні та особистісні властивості єдиного інтелектуально-особистісного потенціалу (Т.В. Корнілова); 4) суб'єкт активно конструє власні особливості і можливості відповідно до умов та цілей взаємодії з дійсністю (Л.І. Анциферова).

Таким чином, постулюється необхідність вивчення індивідуально-психологічних можливостей суб'єкта, що забезпечують регуляцію активності в різних видах діяльності, поведінки.

Найбільша необхідність мобілізації індивідуальних психологічних ресурсів для здійснення доцільних регуляторних корекцій власної активності на шляху до сприятливих результатів виникає у ситуаціях стресу, досягнення та невизначеності.

Основою вибору психологічних ресурсів саморегуляції індивідуальних дій, що релевантні названим ситуаціям, стала модель Х. Хекхаузена. Згідно моделі, ситуація невизначеності є аналогом «мотиваційного стану свідомості», який характеризується максимальною відкритістю до отримання нової інформації, зваженого вибору, прийняття рішення. Суб'єкт повинен визначитися щодо до ситуації. Загально визнаною є характеристика вибору як засобу вирішення невизначеності. У роботах, присвячених проблемі вибору, наголошується на нерозривній єдності когнітивних та екзистенційних сторін вибору (Т.В. Корнілова, Д.О. Леонтьєв, Дж. Сьорль та ін.).

Тому до числа змінних, що опосередковують психологічну регуляцію вибору суб'єкту в ситуації невизначеності, повинні входити як інтелектуальні, так і особистісні характеристики. Серед передбачуваних змінних інтелектуально-особистісного опосередкування вибору визначено наступні: загальні інтелектуальні здібності, полнезалежність, гнучкість когнітивного контролю, рефлексивність, автономність, толерантність до невизначеності.

Перехід від мотиваційного до «вольового стану свідомості», за Х. Хекхаузенем, характерний для ситуації досягнення, яка вимагає зусиль суб'єкту,

спрямованих на досягнення поставленої або заданої зовні мети. В якості передбачуваних особистісних змінних, що пов'язані із успішністю реалізації мети зглядалися контроль над дією в ситуації неспіху та при реалізації, самоефективність.

Стійкість до несприятливих умов досягнення мети пов'язана із такими особистісними характеристиками, як життєстійкість та оптимізм.

До числа параметрів інтелектуально-особистісного потенціалу включені не всі можливі змінні, що передумови саморегуляції суб'єкту. Вибір саме цих змінних є необхідним і достатнім для того, щоб провести специфікацію відповідної структурної моделі. Крім того, цей вибір обумовлений наявністю в літературі зв'язків даних параметрів з продуктивністю та різними характеристиками процесу саморегуляції діяльності та життєдіяльності.

Було висунуто припущення, що компоненти інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції об'єднані в систему, яка має наступні властивості: цілісність, організованість, динамічність в її збалансованому поєднанні зі стійкістю. Модель, що відображає цілісність інтелектуально-особистісного потенціалу, має вигляд ієрархічної структури. На найнижчому її рівні представлені інтелектуальні та особистісні змінні, які взаємодіють між собою і утворюють фактори другого порядку. Останні, у свою чергу, утворюють фактор третього порядку – інтелектуально-особистісний потенціал саморегуляції. В основі запропонованої психологічної структури лежать особистісні риси та інтелектуальні здібності, які позитивно корелюють між собою.

У третьому розділі «Структурна модель інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності» обґрунтовано структуру, описано організацію та методики емпіричного дослідження інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності. Проведено емпіричну верифікацію структурної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу та вивчено його динаміку росту впродовж чотирьох років у лонгітюдному дослідженні.

Розуміння інтелектуально-особистісного потенціалу як системного, інтегративного феномену не дозволяє застосовувати традиційні методи одновимірної статистики та каузальної логіки інтерпретації даних. Тому ми ґрунтувалися на багатовимірній логіці аналізу даних, що враховує внутрішні латентні взаємозв'язки і взаємозумовленість параметрів, чий вплив прихований від безпосередньої фіксації і спостереження. Представляється можливим, науково обґрунтованим і продуктивним перехід від вивчення окремих корелятивів до дослідження їх системної єдності та взаємодії з урахуванням провідних характеристик та динаміки складних систем. Такому завданню в найбільшій мірі відповідає метод моделювання структурними рівняннями, який є всеосяжним статистичним підходом до перевірки гіпотез про відношення між спостережуваними і латентними змінними.

Метою першого етапу дослідження була верифікація моделі інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції. У ньому прийняв участь 221 студент вузів м. Харкова (120 чоловічої та 101 жіночої статі) та 148 рятувальників підрозділів Державної служби надзвичайних ситуацій в м. Харкові та області. Всього у дослідженні було задіяно 399 досліджуваних у віці від 18 до 35 років.

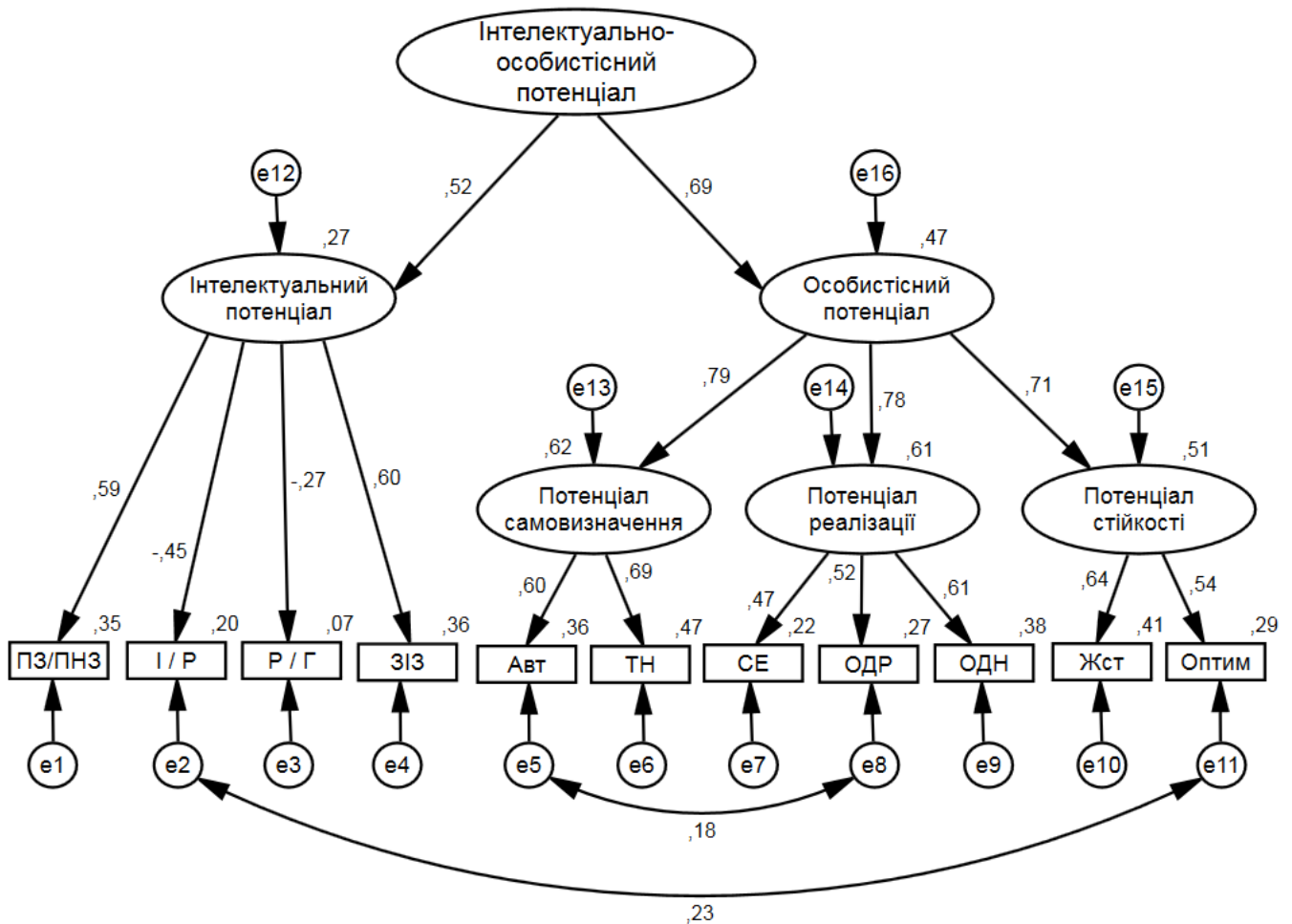
Для операціоналізації поняття «інтелектуально-особистісний потенціал» використовувалися наступні методики: тест структури інтелекту Р. Амтхауера для вимірювання загальних інтелектуальних здібностей; тест «Включені фігури» К. Готтшальда для оцінки когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність; тест «Порівняння схожих малюнків» Дж. Кагана для оцінки когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність, тест «Словесно-колірна інтерференція» Дж. Струпа для оцінки показника ригідності/гнучкості пізнавального контролю; тест життестійкості С. Мадді для визначення показника життестійкості; опитувальник каузальних орієнтацій Е. Десі і Р. Райана для оцінки вираженості одного із способів прийняття рішення в ситуації вибору – опори на самостійні внутрішні критерії (автономія); опитувальник толерантності до невизначеності Д. Маклейна для вимірювання готовності суб'єкта включатися в невизначені ситуації і уявлення про здатність успішно діяти в них; «Шкала контролю за дією» Ю. Куля для оцінки здібності випробовуваного регулювати власну поведінку, спираючись на власні вольові якості в ситуаціях, відображених у наступних шкалах: контроль за дією при невдачі (ОДН); контроль за дією при реалізації; опитувальник «Стиль пояснення успіхів і невдач» Т.О. Гордєєвої для діагностики атрибутивного оптимізму особистості; шкала загальної самоефективності Р. Шварцера і М. Єрусалема в адаптації В. Ромека.

Кожна шкала оцінювалась на предмет надійності за внутрішньою узгодженістю («альфа» Кронбаха – α). Розраховані показники α -Кронбаха знаходилися в діапазоні від $\alpha = 0,77$ до $\alpha = 0,89$ і є прийнятними.

Внутрішня узгодженість тесту Амтхауера: середнє число кореляцій субтестів із загальним показником $r = 0,65$. Коефіцієнт ретестової надійності (інтервал повторного дослідження 1 рік) $r = 0,86$. Коефіцієнти ретестової надійності для методик діагностики когнітивних стилів (інтервал повторного дослідження 1 рік) склали: $r = 0,81$, $r = 0,81$ та $0,84$ відповідно.

Для верифікації структурної моделі інтелектуально-особистісного потенціалу як передумови саморегуляції суб'єкта діяльності застосовувався конфірмаційний факторний аналіз. У структурному моделюванні одночасно використовувалися вибіркві кореляційні матриці як студентів, так і рятівників. Підставою для цього було те, що ці матриці не відрізнялися за статистичними критеріями одна від одної. Підхід до одночасного аналізу кореляційних матриць двох вибірок досліджуваних дозволив визначити інваріантність структур інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єктів різних видів діяльності.

Результати структурного моделювання представлені на рис 1. У його нижній частині знаходяться критерії згоди даної моделі з вихідними даними. $CMIN/df < 2$; $p = 0,144$; $GFI = 0,976$; $CFI = 0,977$; $RMSEA = 0,027$; $Pclose = 0,957$. Рішення про відповідність моделі вихідним даним зазвичай приймається на основі не менше трьох критеріїв. У нашому випадку всі шість критеріїв знаходяться в межах гарної згоди. Таким чином, можна констатувати, що модель *Інтелектуально-особистісного потенціалу* відповідає вихідним даним. Отже, її можна вважати спроможною.

CMIN = 47,264; df = 38; p = ,144; GFI = ,976; CFI = ,977; RMSEA = ,027; Pclose = ,957

Рис. 1. Структурна модель інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції суб'єкта діяльності

Примітка: ПЗ/ПНЗ – полезалежність/полenezалежність, І/Р – імпульсивність/рефлексивність, Р/Г – ригідність/гнучкість пізнавального контролю; ЗІЗ – загальні інтелектуальні здібності, Авт – автономія, ТН – толерантність до невизначеності, СЕ – самоефективність, ОДН – орієнтація на дію при невдачі, ОДР – орієнтація на дію при реалізації, Жст – життєстійкість, Оптим – атрибутивний оптимізм.

У факторі «інтелектуальний потенціал» поєднується інтелектуальна продуктивність з високим рівнем психологічної диференціації в рамках перцептивної діяльності (полenezалежність), схильністю приймати рішення з урахуванням максимально повної інформації про ситуацію (рефлексивність), легкістю в заміні способів переробки інформації в ситуації когнітивного конфлікту (гнучкість). Високі значення за цим фактором у індивіда є свідченням достатніх інтелектуальних ресурсів для побудови ментальної репрезентації ситуації, на якій ґрунтується ефективна взаємодія з оточуючим світом. Таким чином, функцією інтелектуального потенціалу є аналіз та упорядкування зовнішнього і внутрішнього середовища, створення ментальної моделі ситуації та подій, оцінка ситуації,

підготовка рішень. Це функція розуміння людиною ситуації. Реалістична форма відображення ситуації сприяє регуляції афективних спонукань.

Фактор другого порядку – *Особистісний потенціал* утворили три фактори першого порядку. Максимальні навантаження за першим фактором отримали особистісні змінні: толерантність до невизначеності та автономна каузальна орієнтація. Фактор був інтерпретований як «*потенціал самовизначення*». Його центральним моментом є самодетермінація – вільна саморегульована активність суб'єкту, яка рельєфно проявляється у виборі як засобі перетворення ситуації невизначеності в часткову визначену ситуацію. В структурі *Особистісного потенціалу* цей фактор є найбільш значущим. Високі оцінки за цим фактором притаманні самодетермінованим суб'єктам, що діють на основі власного вибору, який базується на усвідомленні потреб і зіставленні їх із зовнішніми умовами. Самодетермінація містить в собі управління власним станом та діями, спрямованими на результат.

Значущі навантаження за другим фактором отримали показники орієнтації на дію в ситуації невдачі, орієнтації на дію при реалізації та самоефективності. Цей фактор ідентифікований як «*потенціал реалізації*». Високі значення за даним фактором характеризують індивідів з активним станом наміру, спрямованим на трансформацію його в дію. Це досягається завдяки увазі, орієнтованій на зміст, що релевантний дії; прискореному прийняттю рішення без надмірного зважування альтернатив; бар'єру для появи емоційних станів, що дезорганізують діяльність; впевненості в здатності до виконання дій, необхідних для досягнення певної мети.

Третій фактор – «*потенціал стійкості*» утворили дві явні змінні: життестійкість та оптимізм як атрибутивний пояснювальний стиль. Високі позитивні оцінки за даним фактором перешкоджають виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок стійкого подолання стресів і сприйняття їх як менш значущих. Суб'єкти з вираженими оцінками фактору виявляють наполегливість та здатність відносно легко долати труднощі і невдачі, схильність йти на ризик, приймати рішення. Очевидно, що така особистісна риса є досить важливою для успішності у багатьох видах професійної діяльності.

Означені фактори реалізують функції саморегуляції суб'єкта діяльності, що релевантні ситуаціям невизначеності, досягнення, тиску. Найбільш яскраво суб'єкт і саморегуляція проявляються саме в цих ситуаціях. Вказані характеристики в повній мірі притаманні надзвичайним ситуаціям і навчальному середовищу. Перш за все, в таких ситуаціях суб'єкту необхідно самовизначитися, а, «перейшовши Рубікон», неухильно реалізовувати прийняте рішення і втілювати його в життя, не зважаючи на стресори. Було встановлено, що інтелектуальний та особистісний потенціали пов'язані між собою на статистично значущому рівні ($p \leq 0,05$), що, власне, і дає нам можливість говорити про інтелектуально-особистісний потенціал як інтегративний чинник саморегуляції суб'єкта діяльності.

Слід відзначити, що отримані функції саморегуляції конкретизують ідеї О.М. Леонтьєва про диференціацію єдиного процесу діяльності на дві фази: фазу підготовки і фазу здійснення. Фаза підготовки, яка становить характерну рису інтелектуальної поведінки, співвідноситься із функцією самовизначення, а фаза здійснення – функцією реалізації. Наш підхід до вивчення інтелектуально-

особистісного потенціалу узгоджується із підходом Ф. Лютанса із співавторами до діагностики конструкту «психологічний капітал», який представляє фактор вищого порядку. Цей фактор утворений на основі таких змінних, як самоефективність, оптимізм, надія та психологічна стійкість, є значущим предиктором успішності виконання роботи. Крім того, виділені у дослідженні функції саморегуляції суб'єкту діяльності в певній мірі перетинаються з концепціями інших дослідників та отриманими ними даними, зокрема, первинним та вторинним контролем (F. Rothbaum, J.R. Weisz, S.S. Snyder). Первинний контроль співвідноситься з перетворенням реальності у відповідності із бажаннями суб'єкту, а вторинний – з тактичним підпорядкуванням обставинам в тих випадках, коли первинний контроль неможливий, з метою повернення в подальшому до первинного контролю.

У свою чергу ці види контролю можна співвіднести із двома стратегіями подолання розходження між бажаним та дійсним – асиміляцією та акомодатією (J. Brandstadter, K. Rothermund). Зокрема, стратегія асиміляції характеризує докладання зусиль для того, що змінити реальність у відповідності з цілями суб'єкту, а акомодативна стратегія означає пристосування цілей до ресурсів, якими володіє суб'єкт. Відмічається подібність між асиміляцією і первинним контролем та акомодатією і вторинним контролем. З іншого боку функція саморегуляції самовизначення співвідноситься з поняттям вторинного контролю і акомодатією, а функція реалізації, відповідно, з поняттям первинного контролю та асиміляцією.

Визначення компонентного складу та структури інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції закономірно веде до вивчення його динаміки, адже особистість не є жорстко усталеною системою, а навпаки, змінюється у мінливому оточуючому середовищі. Особливої актуальності набуває вивчення динаміки змін інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції в найбільш сприятливих умовах. Традиційною є точка зору, що навчання – це час, коли досягають максимального розвитку інтелектуальні функції, відбувається становлення особистості молоді людини.

Дослідження було проведене за лонгітудною схемою. У ньому прийняли участь 118 студентів вузів м. Харкова (56 чоловічої та 62 жіночої статі). Вік досліджуваних від 18 до 25 років. З другого по п'ятий курс через рік студенти виконували комплекс тестів, до якого входили методики діагностики інтелектуально-особистісного потенціалу. Ці досліджувані не приймали участі в етапі верифікації інтелектуально-особистісного потенціалу.

З метою виявлення динаміки росту інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції використовувався метод моделювання латентного росту (LGM), який дозволяє описувати динамічний процес зміни однієї або декількох характеристик у комплексі при наявності малої кількості тимчасових зрізів.

Щоб провести аналіз динаміки інтелектуального та особистісного потенціалів розраховувалися факторні оцінки для кожного. Процедура їх отримання полягала в тому, що первинні дані кожного досліджуваного перемножувались на вектор факторних регресивних оцінок. В результаті отримувалася складова оцінка інтелектуального та особистісного потенціалів.

З представленої описової статистики та результатів кореляційного аналізу між інтегративними показниками інтелектуального та особистісного потенціалів видно,

що з року в рік показники інтелектуального і особистісного потенціалів сильно корелюють між собою (таблиця 1). Це є додатковим свідченням про ретестову надійність вимірювання потенціалів. Крім того спостерігаються хоча й менш сильні, але значущі зв'язки ($p < 0,05$) між показниками інтелектуального та особистісного потенціалів на протязі чотирьох років.

Таблиця 1

Описові статистики та кореляція показників інтелектуального та особистісного потенціалів у часі

Змінні	ІП1	ІП2	ІП3	ІП4	ОП1	ОП2	ОП3	ОП4
ІП1	1							
ІП2	0,827	1						
ІП3	0,693	0,771	1					
ІП4	0,663	0,781	0,812	1				
ОП1	0,162	0,189	0,313	0,263	1			
ОП2	0,187	0,225	0,279	0,244	0,684	1		
ОП3	0,153	0,172	0,242	0,250	0,563	0,601	1	
ОП4	0,186	0,212	0,265	0,281	0,618	0,597	0,668	1
Середнє	5,53	5,65	5,75	6,03	69,68	71,74	72,74	70,38
Стд. Відх.	2,173	2,511	2,499	2,497	4,482	4,701	5,320	5,139

Примітка: ІП1 – ІП4 – показники інтелектуального потенціалу з першого по четвертий рік; ОП1 – ОП4 – показники особистісного потенціалу з першого по четвертий рік.

Середні значення інтелектуального потенціалу студентів (в умовних одиницях) мають позитивну лінійну тенденцію до зростання на протязі чотирьох років (див. таблиця 1). Середній інтегрований показник особистісного потенціалу також зростає на протязі другого, третього курсів навчання та стабілізується на четвертому, але знижується на п'ятому курсі. Аналіз змін середніх значень особистісного потенціалу на протязі чотирьох років збору даних дозволяє висунути гіпотезу про квадратичну функціональну форму його зростання протягом чотирьох років навчання.

Перше питання дослідження було зосереджене на формі LGM для компонентів інтелектуального та особистісного потенціалів та адекватності передбачуваних лінійної та квадратичної форм росту. Результати моделювання показали, що передбачувана лінійна форма зростання для інтелектуального потенціалу та квадратична для особистісного латентної моделі росту забезпечила прийнятну відповідність до даних. Мінімальне значення $\chi^2 = 16,733$; $df = 16$; $p = 0,403$, CFI = 0,999, RMSEA = 0,020.

На рис. 2 наведені спостережувані та оціночні середні значення для лінійної моделі латентного росту інтелектуального потенціалу і квадратичної моделі LGM особистісного потенціалу. Як видно, прогнозовані параметри середніх значень відповідають як лінійній, так і квадратичній функції.

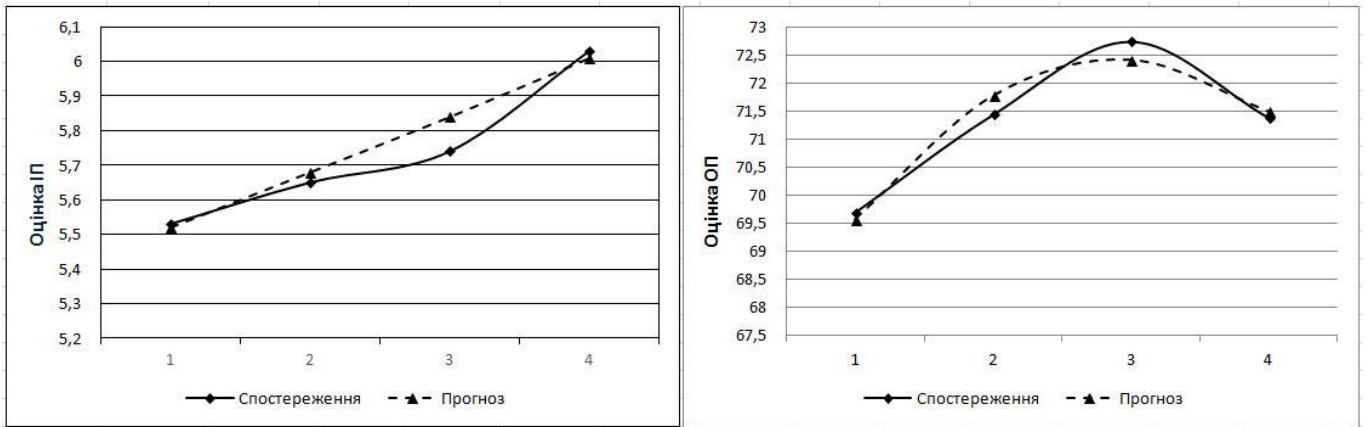

Рис. 2. Результати моделювання динаміки росту інтелектуально-особистісного потенціалу

Отримані результати підтверджують наявні в літературі дані про динаміку змін у рівні та структурі інтелекту в процесі навчання у вищому навчальному закладі. У період навчання у ВНЗ відбувається зростання інтелектуальних показників (Г.І. Акінщикова, Ж.О. Балакшина, М.В. Фор, Н.В. Кузьміна, С.І. Малахова, В.М. Підтакуй, М.О. Тесля). Проте в нашому дослідженні вивчався у динаміці не власне психометричний інтелект, а загальні інтелектуальні здібності у взаємозв'язку із когнітивними стилями, взаємозв'язок яких є операціоналізацією конструкту «інтелектуальний потенціал». Результати конкретизують положення про зв'язок продуктивних та стильових характеристик інтелектуальної діяльності на матеріалі навчальної діяльності (М.О. Холодна, І.П. Шкуратова та ін.). Лонгітюдні дані мають гарну відповідність гіпотетичній лінійній функціональній формі кривої розвитку інтелектуального потенціалу.

Аналіз динаміки індивідуальних змін стильових та продуктивних властивостей інтелекту виявив наступні закономірності: більш високі середні рівні інтелектуального потенціалу були пов'язані з більш низькими темпами його росту на протязі дослідження і, навпаки, більш низькі значення інтелектуального потенціалу на початку дослідження пов'язані із більш високими темпами розвитку. Результати свідчать про те, що в процесі навчання виграють у темпі розвитку особистості з нижчим рівнем інтелектуального розвитку.

Аналіз інтраіндивідуальних траєкторій особистісного потенціалу виявив наступну закономірність: студенти, що мали більш високі середні рівні особистісного потенціалу на початку дослідження характеризувалися більш швидким його зниженням на протязі чотирьох років вимірювання і, навпаки, досліджувані із більш низьким початковим рівнем особистісного потенціалу характеризувалися більш повільним темпом зниження на протязі дослідження.

Зниження рівня особистісного потенціалу у студентів наприкінці навчання можна пояснити багатьма факторами – це недостатня матеріальна забезпеченість загалом вже дорослої людини, нерідка побутова невлаштованість, відчуття переломного моменту життя, близькі за часом труднощі початку професійної кар'єри. Ці фактори викликають зниження таких компонентів особистісного потенціалу як автономність, самоефективність, атрибутивний стиль, і, як

наслідок, викликають зниження інтегративного конструкту «особистісний потенціал». Таку динаміку можна пояснити з позицій теорії самоефективності А. Бандури, згідно якій люди, які сумніваються у власній ефективності в певній діяльності намагаються уникати труднощів і відчують тривогу. Уявлення про самоефективність також впливають на інші когнітивні та емоційні фактори, які позначаються на поведінці, зокрема, на поясненні ситуації стабільними, неконтрольованими факторами.

Згідно з отриманими нами результатами, більш високий середній рівень інтелектуального потенціалу пов'язаний з більш високим середнім рівнем особистісного потенціалу. Такий зв'язок зберігається на протязі чотирьох років вимірювання і підтверджує факт взаємозв'язку продуктивних і стильових властивостей інтелекту з характеристиками особистості. Цей результат узгоджується із структурно-генетичною теорією інтелекту Б.Г. Ананьєва. Не суперечать наші дані й точці зору Р. Амтхауера, відповідно якій інтелект розглядається як спеціалізована підструктура в цілісній структурі особистості, тісно пов'язаної з іншими компонентами особистості – вольовими, емоційними, мотиваційними. Основою єдності інтелектуальних та особистісних складових потенціалу виступає уявлення про ментальний досвід або прижиттєво сформовані когнітивні структури як особливу психічну реальність, що детермінує як властивості інтелектуальної діяльності людини, так і її особистісні якості.

Результати дослідження динаміки інтелектуально-особистісного потенціалу підтверджують положення структурно-динамічного підходу. Актуалізовані інтелектуальні та особистісні показники суб'єкту діяльності розуміються як результат прояву його ментального досвіду, в якому відобразився як інтелектуально-особистісний потенціал, так і обставини, що спрямували його в тому чи іншому напрямку.

Саморегуляція суб'єкту діяльності на основі інтелектуально-особистісного потенціалу здійснюється за рахунок його структур, що реалізують функції: створення ментальної моделі ситуації та її оцінки, підготовки рішень, реалізації наміру та збереження стійкості до стрес-факторів. Успішна реалізація функцій інтелектуально-особистісного потенціалу забезпечує збереження суб'єктності.

У четвертому розділі «Інтелектуально-особистісний потенціал як передумова саморегуляції суб'єкта професійної діяльності» розроблено концептуальну модель, в якій інтелектуально-особистісний потенціал виступає як предиктор надійності суб'єкту діяльності в нештатній ситуації. Показано, що вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на надійність професійної діяльності здійснюється, перш за все, за рахунок тих структурних компонентів, що виконують регуляторні функції реалізації та стійкості.

В емпіричному дослідженні розглядався вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на продуктивні аспекти професійної діяльності екстремального характеру. Підставою для вибору саме медіаторної моделі стали концептуальні передумови та емпіричні дані інших дослідників.

У дослідженні прийняли участь 148 рятувальників Головного управління Державної служби надзвичайних ситуацій у Харківській області віком від 20 до 35 років.

Для визначення надійності професійних дій рятувальників використовувалася спеціально розроблена анкета, яка дозволяє отримати оцінки роботи рятувальників у нештатній ситуації, що розуміється як «надзвичайна». Оцінки роботи рятувальників виносилися за трьома критеріями: 1) безпомилковість дій, 2) стійкість навичок роботи з технікою та устаткуванням, 3) взаємодія в роботі мікроколективу (в складі чергової варті). Досліджувані повинні були оцінити безпомилковість та ефективність професійних дій колег за п'ятибальною шкалою Лайкерта.

Для оцінки регуляторних особливостей суб'єкта професійних дій використовувався опитувальник В.І. Моросанової «Стиль саморегуляції поведінки (ССП-98)».

Оцінка надійності за внутрішньою узгодженістю шкал для опитувальника «Стиль саморегуляції поведінки» становить $\alpha = 0,87$ для всього опитувальника; $\alpha = 0,63$ для шкали «Моделювання»; $\alpha = 0,61$ для шкали «Програмування»; $\alpha = 0,60$ для шкали «Оцінювання результатів».

Ретестова надійність з інтервалом в чотири тижні анкети для виявлення професійної надійності виявилася наступною: $\alpha = 0,75$ для шкали «Безпомилковість дій»; $\alpha = 0,73$ для шкали «Стійкість навичок роботи з технікою» і $\alpha = 0,71$ для шкали «Надійність взаємодії».

Кореляційний аналіз виявив слабкі та середні позитивні статистично значущі зв'язки між показниками надійності професійних дій рятувальників та інтелектуально-особистісного потенціалу і стилю саморегуляції. Причому найбільш значущі зв'язки із показниками надійності професійних дій встановлені для психометричного інтелекту ($\bar{r} = 0,32$).

Виявлені статистично значущі позитивні зв'язки між показниками: моделювання значущих умов, програмування дій та оцінка результатів з оцінками професійної надійності дій рятувальників узгоджуються з результатами інших дослідників (В.І. Моросанова, Н.Г. Кондратюк), і свідчать про те, що розвиток цих регуляторних процесів є для рятувальників важливою складовою психологічного ресурсу, завдяки якому вони здатні протистояти психічному стресу та надійно і ефективно виконують свої професійні обов'язки.

Для виявлення впливу показників інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції на надійність суб'єкта професійної діяльності був проведений багатовимірний регресійний аналіз з використанням LISREL 9.10.

Найбільш значущими предикторами надійності професійних дій рятувальників виявилися наступні показники інтелектуально-особистісного потенціалу: загальні інтелектуальні здібності, гнучкість когнітивного контролю, контроль за дією при невдачі, контроль за дією при реалізації, самоефективність.

Величина поясненої дисперсії надійності професійних дій рятувальників за показниками інтелектуально-особистісного потенціалу без поправки на надійність вимірювання знаходилась в межах від $R^2 = 0,25$ до $R^2 = 0,29$. Вона значно зростала при проведенні регресійного аналізу з поправкою на надійність вимірювання задіяних у дослідженні психологічних змінних (від $r^2 = 0,68$ до $r^2 = 0,76$).

Результати прогнозування результативних змінних професійної діяльності рятувальників за показниками регулятивних процесів показали, що вони є нижчими, ніж за

показниками інтелектуально-особистісного потенціалу як без поправки (від $R^2 = 0,13$ до $R^2 = 0,16$), так і з поправкою на надійність вимірювання (від $\rho^2 = 0,57$ до $\rho^2 = 0,63$).

Структурна модель та результати моделювання представлені на рис. 3. Показники узгодженості емпіричних даних і структурної моделі наступні: $\chi^2/df = 1,32$; $p = 0,97$; CFI = 1,00; RMSEA = 0,03.

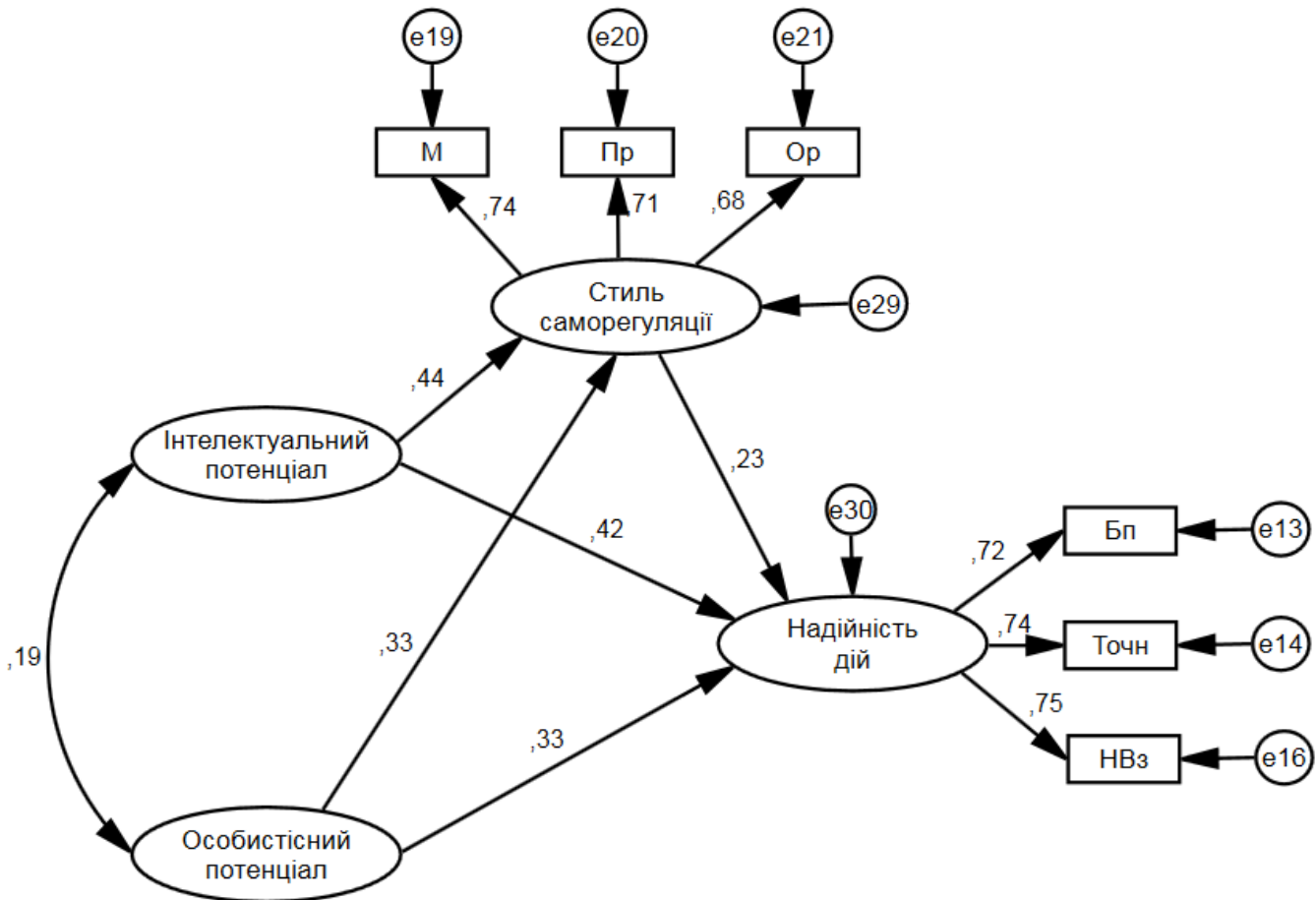

Рис. 3. Структурна модель предикторів надійності професійної діяльності

Примітка: М – моделювання, Пр – програмування, Ор – оцінка результатів, Бп – безпомилковість дій, Точн – точність дій, НВз – надійність взаємодії в роботі мікроколективу.

Проводився аналіз прямого та непрямого ефектів латентної змінної *Інтелектуальний потенціал* на залежні змінні – *Надійність дій* та *Стиль саморегуляції*. Так, значення прямого ефекту *Інтелектуального потенціалу* на *Надійність дій* в стандартизованому виді дорівнює 0,42 ($p < 0,0001$), що означає, що збільшення на одну стандартну одиницю *Інтелектуального потенціалу*, при контролі змінної *Стиль саморегуляції*, приведе до збільшення *Надійності дій* на 0,42 стандартних одиниць. Спостерігається позитивний статистично значущий вплив *Інтелектуального потенціалу* на *Надійність дій* рятувальників.

Конструкт *Інтелектуальний потенціал* виявляє позитивний статистично значущий вплив і на фактор *Стиль саморегуляції* ($\beta = 0,44$; $p < 0,0001$).

Для перевірки гіпотези про те, що латентна змінна *Інтелектуальний потенціал* статистично значуще впливає на залежну латентну змінну *Надійність дій* рятувальників через фактор-медіатор *Стиль саморегуляції* було проведено медіаційний аналіз з використанням критерію Соубела. Він виявився значущим ($Z = 1,989$; $p = 0,046$). Отже припущення про те, що вплив фактору *Інтелектуальний потенціал* через фактор-медіатор *Стиль саморегуляції* на *Надійність дій* рятувальників в умовах надзвичайної ситуації отримало емпіричне підтвердження. На непрямий вплив припадає 20% дисперсії фактору *Надійності дій*.

Оскільки прямий ефект статистично значуще відрізняється від нуля, то спостерігається часткове опосередкування. Отже, *Інтелектуальний потенціал* виступає значущим предиктором як надійності професійної діяльності рятувальників, так і процесів саморегуляції, що опосередковують його вплив.

Як видно із моделі, фактор *Особистісний потенціал* також впливає на *Надійність дій* рятувальників. Його прямий вплив на латентну змінну *Надійність дій* в стандартизованому вигляді складає 0,33 ($p = 0,002$).

Непрямий ефект *Особистісного потенціалу* в прогнозуванні *Надійності дій* рятувальників дорівнює 0,167 в нестандартизованому виді. Розрахунки тесту Соубела для непрямого ефекту склали $Z = 1,963$ ($p = 0,05$).

Таким чином, виявлено статистично значущий вплив *Особистісного потенціалу* на *Надійність дій* рятувальників, опосередкований фактором *Стиль саморегуляції*. На частку непрямого впливу припадає 18,8 % дисперсії фактору *Надійності дій*.

Як і фактор *Інтелектуальний потенціал*, фактор *Особистісний потенціал* виявляє часткове опосередкування фактором *Стиль саморегуляції* професійної надійності рятувальників. Тобто він виступає одночасно і як самостійний регулятор надійності, і як предиктор процесів саморегуляції.

Фактор *Стиль саморегуляції*, в свою чергу, виявляє прямий вплив на *Надійність дій* рятувальників, який складає $\beta = 0,23$ ($p = 0,022$). Ступінь вираженості у рятувальників фактору *Стиль саморегуляції* визначається в першу чергу показниками моделювання значущих умов ($\beta = 0,74$) та програмування дій ($\beta = 0,71$).

Аналіз фактору *Надійність дій* свідчить про те, що найбільший вклад його зміст має показник *надійності взаємодії* ($\beta = 0,75$), який характеризує уміння рятувальника працювати в команді.

Таким чином, можна стверджувати, що стильові особливості саморегуляції опосередковують вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на продуктивні аспекти професійної діяльності, зокрема, надійність дій рятувальників в умовах надзвичайної ситуації.

Структурне моделювання дало можливість пояснити значно більшу частку варіативності результативної латентної змінної *Надійність дій* рятувальників, ніж застосування традиційного багатовимірного регресійного аналізу. Виявлено, що латентні змінні *Інтелектуально-особистісний потенціал* та *Стиль саморегуляції* в

сукупності пояснюють 55 відсотків варіабельності результативної змінної *Надійність дій* рятувальників.

Таким чином, системна організація інтелектуально-особистісних регулятивних ресурсів суб'єкту діяльності є визначальною ланкою здійснення функцій саморегуляції (реалізації та стійкості) як передумов надійності професійної діяльності.

У п'ятому розділі «Інтелектуально-особистісний потенціал як передумова саморегуляції суб'єкта навчальної діяльності» розглядається значення функцій саморегуляції (самовизначення та стійкості) суб'єкта навчальної діяльності у зв'язку з подоланням ситуацій невизначеності сучасного освітнього середовища.

Однією з важливих особливостей сучасної навчальної діяльності у вузі є динамічність і невизначеність освітнього середовища, природа якого є предметом постійного конструювання і перетворення в актуальній комунікації. У динамічному і невизначеному освітньому середовищі значне місце у студентів займають дії самоконтролю і самооцінки, які неможливі без опори на інтелектуально-особистісний потенціал як основи саморегуляції суб'єкта діяльності. Регуляція навчальної діяльності передбачає взаємодію в системі «викладач – освітнє середовище – студент». В цій системі відбувається подолання невизначеності освітнього середовища з використанням інтелектуальних і особистісних ресурсів, що йдуть від суб'єкта навчальної діяльності, та є важливими в умовах інноваційної розвиваючої освіти.

Інтелектуально-особистісна регуляція навчальної діяльності може розглядатися як природна модель подолання людиною невизначеності. Суб'єктивна невизначеність тут необхідно виникає з приводу того, що засвоєння знань і умінь, формування компетенцій та реалізація вже освоєних пізнавальних схем передбачає деякий «проміжок», що заповнюється тільки самостійними актами мислення студента. Якщо суб'єкт у процесі навчання може подолати свій страх, труднощі, розгубленість, неорганізованість і може приймати рішення в ситуації вибору, то навчальна діяльність має суб'єктивну успішність.

У емпіричному дослідженні визначався прямий та опосередкований вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на академічну успішність студентів. Причому інтелектуальний потенціал має прямий вплив, а вплив особистісного потенціалу опосередкований латентною змінною «Завзятість». У дослідженні взяли участь 178 студентів. Вік респондентів знаходився в межах від 18 до 25 років, частка жінок склала 51%.

Використовувалися методики діагностики показників інтелектуально-особистісного потенціалу та показники наполегливості та завзятості. Новим у порівнянні з минулим дослідженням стало введення змінних цілеспрямованості та наполегливості, що регулюють виконання продуктивної діяльності як загальної, так і конкретно-навчальної.

Для оцінки особливостей наполегливості використовувався опитувальник завзяття та наполегливості А. Даквортс, що складається з двох шкал: перша – цілеспрямованість – оцінює вміння зосереджувати свої інтереси на одній діяльності, а друга – наполегливість у досягненні обраних цілей. Психометричні показники шкали були наступними: $\alpha = 0,80$ (загальна шкала), $\alpha_1 = 0,88$ (шкала

«Цілеспрямованість»), $\alpha_2 = 0,87$ (шкала «Наполегливість у досягненні мети»). Академічна успішність студентів оцінювалася за усередненими оцінками трьох семестрів.

Кореляційний аналіз показав, що показники: 1) вербального і загального інтелекту пояснюють від 11 % до 15 % (без поправки на надійність вимірювання) дисперсії академічної успішності; 2) цілеспрямованості і наполегливості від 8 % до 14 %; 3) особистісного потенціалу в межах від 2 % до 5 %. Простежується поступове зменшення сили зв'язків показників вербального і загального інтелекту з академічною успішністю від першої до третьої сесії. Змінні, що характеризують вольову сферу особистості, виявляють зростання сили зв'язків із успішністю навчання. Можна констатувати, що на різних етапах навчання передумовами його успішності виступають різні змінні інтелектуально-особистісного потенціалу.

Для виявлення змінних інтелектуально-особистісного потенціалу, які мають найбільшу предикторну спроможність при прогнозуванні академічної успішності студентів, був проведений множинний регресійний аналіз (МРА). Результати МРА показали найбільш істотно академічну успішність визначають високий *загальний інтелект* ($\beta = 3,971$; $p < 0,0001$), *самоефективність* ($\beta = 2,173$; $p < 0,030$), *автономна каузальна орієнтація* ($\beta = 2,063$; $p < 0,039$), *толерантність до невизначеності* ($\beta = 1,987$; $p < 0,048$), *оптимістичний атрибутивний стиль* ($\beta = 1,990$; $p < 0,047$). З аналізу отриманих даних видно, що успішність початкової діяльності студентів визначають індивідуально-психологічні особливості, які реалізують всі функції саморегуляції інтелектуально-особистісного потенціалу. Проте функція самовизначення представлена обома змінними – *автономною каузальною орієнтацією* та *толерантністю до невизначеності*, які утворюють структуру фактору *самовизначення*. Очевидно, що дана функція є найбільш релевантною для такої суттєвої особливості сучасного освітнього середовища, як його невизначеність.

Зв'язки між латентними змінними виявлялися методом структурного моделювання. Медіатором виступала змінна *Завзятість*, яка характеризує поведінкові компоненти мотивації – цілеспрямованість та наполегливість. Модель, що відображена на рис. 4, є адекватною. Про це свідчать індекси узгодженості емпіричних даних з теоретичною моделлю: $\chi^2/df = 0,69$; CFI = 1,00; RMSEA = 0,00. Змінні інтелектуально-особистісного потенціалу у поєднанні із цілеспрямованістю та наполегливістю передбачають 55 % сукупної дисперсії оцінок за трьома сесіями.

Прямий вплив латентної змінної *Інтелектуальний потенціал* на академічну успішність є значущим ($\beta = 0,42$; $p = 0,001$). Він відображає наявність базових навчальних навичок та умінь, які обумовлюють успішність навчальної діяльності.

Прямий вплив фактору *Особистісний потенціал* на академічну успішність складає 0,14 ($p = 0,346$), тобто він безпосереднього не впливає на успішність. Але непрямий ефект фактору *Особистісний потенціал* складає 0,261 і є статистично значущим за тестом Соубела ($Z = 2,053$; $p = 0,040$). Отже *Особистісний потенціал* має значущий опосередкований вплив на успішність через латентну змінну-медіатор *Завзятість*. В даному випадку маємо повний медіаторний ефект. Разом з тим бал

академічної успішності також показує свою залежність від змінної *Завзятість* ($\beta = 0,45$; $p = 0,008$).

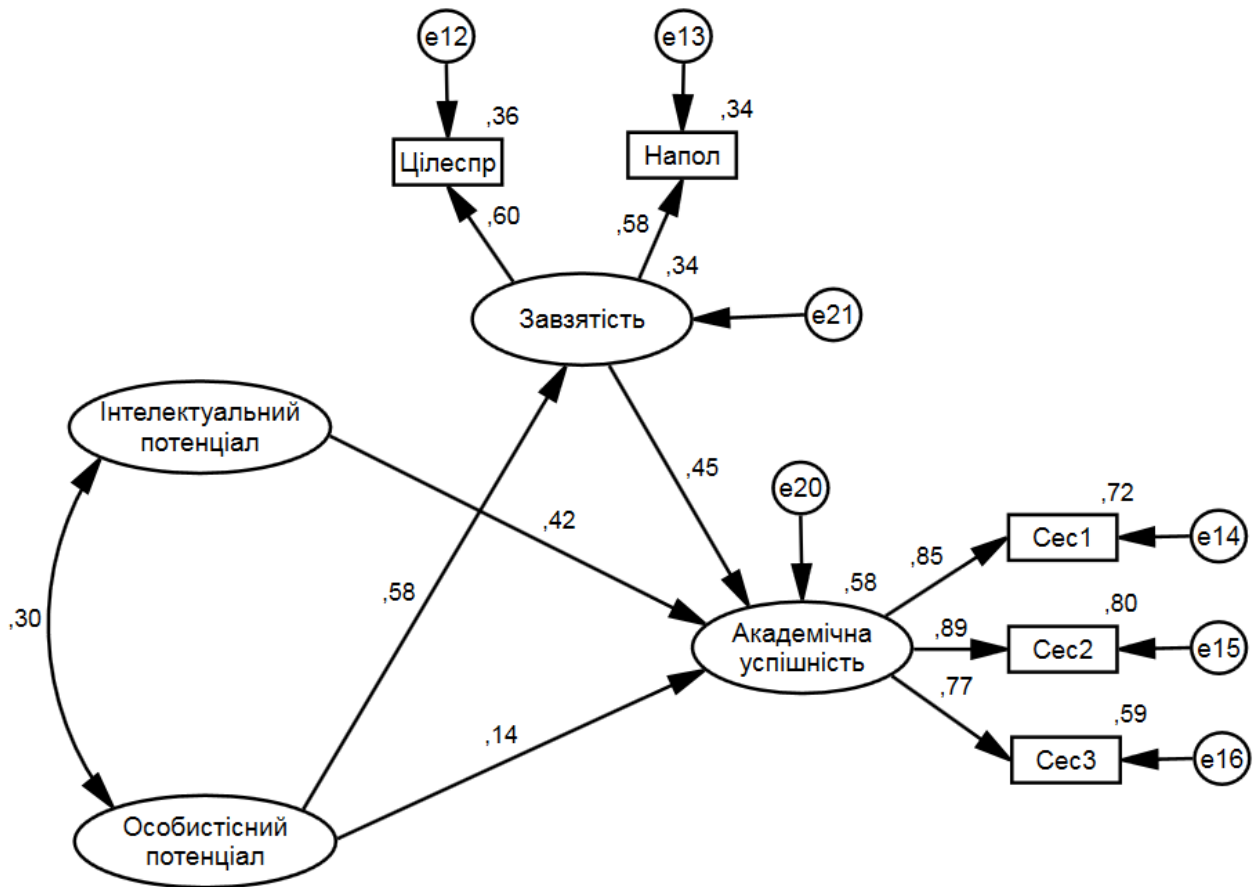

Рис. 4. Структурна модель взаємозв'язку інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції, завзятості та академічної успішності

Примітка: Цілеспр – цілеспрямованість, Напол – наполегливість, Сес1–Сес3 – академічна успішність студентів за усередненими показниками з трьох семестрів

Результати проведеного дослідження дозволили підтвердити структуру інтелектуальних та мотиваційно-особистісних характеристик, що обумовлюють успішність навчання у вузі. Причому основну роль у цьому процесі відіграють продуктивні та стильові характеристики інтелекту. Не менш важливу роль відіграють і змінні особистісного потенціалу, до числа яких входить внутрішня мотивація, яка опосередковано через латентну змінну *Завзятість* має значущий вплив на академічну успішність. Очевидно, що високий рівень інтелектуально-особистісного потенціалу відрізняє успішних студентів. Цей результат добре узгоджується з даними психологічних досліджень, які показують, що від розвиненості інтелекту, внутрішньої пізнавальної мотивації залежать навчальні досягнення у вузі (Т.О. Гордєєва, О.Г. Григоренко, С.О. Корнілов, Т.В. Корнілова, Є.М. Осін, С.Д. Смірнов).

Отримані дані переконують, що академічна успішність вимагає від суб'єкта діяльності досить високого рівня цілеспрямованості та наполегливості. Завзятість

являє собою досить неоднозначну і складну складову мотивації. Вона може бути і як результатом розвитку внутрішньої навчальної мотивації, так і самостійним утворенням, що базується на зовнішній контрольованій мотивації і підпорядкуванні різним зовнішнім вимогам. В останньому випадку, з причини фрустрації базових потреб в автономії, успіхи, що досягнуті з її допомогою, можуть мати лише короткотривалий характер.

Предметом багатьох досліджень були психічні стани студентів у навчальному процесі, в тому числі в умовах екзаменаційного стресу. Показано, що екзаменаційний стрес викликає у студентів психічний стан тривожності. Джерелами емоційної напруги в ситуації екзаменаційного оцінювання є: а) значущість події (іспиту) для студента, що впливає на матеріальне становище, соціальний статус і подальші перспективи навчання у ВНЗ і б) невизначеність його результату. Отже, іспит розглядається як ситуація, що ставить підвищені вимоги до функціонування студента. При цьому слід враховувати низку параметрів ситуації: обставини їх сприйняття і когнітивного оцінювання, особистісні характеристики та ін.

У літературі, присвяченій проблематиці подолання стресу, поширеним є поняття «ресурси», під якими розуміються індивідуальні особливості, від яких залежить характер адаптації до стресової ситуації, її подолання та запобігання несприятливим наслідкам.

Одне із завдань дослідження полягало в тому, щоб вивчити вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на динаміку ситуативної тривожності як відмітної характеристики невизначеності освітнього середовища.

У дослідженні взяли участь 98 студентів першого і другого курсів (52 чоловіки та 46 жінки). Вік випробуваних від 17 до 19 років.

Дослідження проводилося у два етапи. На першому етапі студенти виконували комплекс тестів, який включав методики для операціоналізації конструкту інтелектуально-особистісний потенціал. Другий етап дослідження був організований за лонгітудною схемою.

Для вимірювання ситуативної тривожності була використана методика Спілбергера-Ханіна. Вимірювання динаміки ситуативної тривожності проводилося чотири рази: 1) за 2,5 тижні до початку екзаменаційної сесії (початковий рівень, СТ_1), 2) перед початком першого іспиту (СТ_2), 3) після закінчення останнього іспиту, але перед оголошенням оцінок (СТ_3), 4) через 2,5 тижні після екзаменаційної сесії (СТ_4). Всі чотири виміри ситуативної тривожності проводилися з однаковим інтервалом часу, що є важливим для лонгітудного експерименту.

При обробці даних та перевірці статистичних гіпотез використовувалися методи описової статистики, кореляційний аналіз та метод моделювання латентного зростання (LGM).

Індекси відповідності моделі росту ситуативної тривожності вибірковими даними свідчать про її спроможність. Мінімальне значення $\chi^2 = 7,31$; $df = 2,0$; $p = 0,53$; $CFI = 1,00$; $RMSEA = 0,00$.

Результати моделювання показали, що інтелектуально-особистісний потенціал визначає початковий рівень ситуативної тривожності студентів перед іспитом ($\beta = -$

0,47; $p < 0,0001$). Студенти з високим рівнем інтелектуально-особистісного потенціалу характеризуються більш повільним середнім темпом зростання ситуативної тривожності ($\beta = -0,89$; $p < 0,101$) і більш швидким зниженням до початкового рівня ($\beta = 0,80$; $p < 0,082$). Таким чином, отримані дані свідчать про нелінійну функціональну форму росту ситуативної тривожності впродовж чотирьох років збору даних в ситуації екзаменаційного стресу. Фактично було доведено регулюючий вплив інтелектуально-особистісного потенціалу на динаміку психічного стану студентів в умовах напруженої навчальної діяльності.

Отримані результати підтверджують наявні в літературі дані про підвищення психічної напруженості студентів в ситуації оцінювання. Разом з тим наше дослідження дозволило отримати наступне. По-перше, був виявлений початковий рівень ситуативної тривожності і відмінності в його показниках серед студентів, що поставило питання про причини цих відмінностей. В якості такої причини ми розглядаємо інтелектуально-особистісний потенціал студентів, як чинник стійкості до стресу. По-друге, було визначено середню норму зміни ситуативної тривожності і відмінності в темпах її зростання у різних студентів. По-третє, показано, що студенти, які характеризуються більш високим початковим рівнем ситуативної тривожності, мають більш високі темпи її зростання, а у студентів з більш низькими початковими рівнями відповідно більш низькі середні темпи зростання (нахили траєкторії).

Таким чином, ситуація екзамену є однією із показових щодо невизначеності освітнього середовища. Як було показано, саморегуляція стану тривоги як реакції на екзаменаційний стрес здійснюється на основі інтелектуально-особистісного потенціалу, а саме тих його структур, що реалізують функції самовизначення та збереження стійкості.

У шостому розділі «Інтелектуально-особистісний потенціал як передумова саморегуляції психологічного благополуччя» наведено результати дослідження впливу інтелектуально-особистісного потенціалу на вибір копінг-стратегій та психологічне благополуччя. Показано, що латентні змінні – *Інтелектуальний* та *Особистісний потенціал*, які функціонують як регулятивна система та визначають успішність адаптації до несприятливих впливів зовнішнього середовища, усвідомлюваної як психологічне благополуччя. Вибір конструктивних копінг-стратегій, орієнтованих на взаємодію зі стресором, зумовлений структурами потенціалу, що реалізують функції створення ментальної моделі ситуації, збереження стійкості до стрес-факторів.

У сучасному повсякденному житті люди часто стикаються із стресовими ситуаціями, які висувають підвищені вимоги до функцій саморегуляції. Подолання (копінг) або пристосування до стресових ситуацій змушує суб'єкта актуалізувати індивідуальні ресурси (інтелектуальні та особистісні). Суб'єктивним індикатором успішності процесу подолання ситуацій, що вимагають підвищеної активації ресурсів, є відчуття психологічного благополуччя.

Завдання дослідження полягало у вивченні «поєднаної дії» інтелектуальних та особистісних складових регуляції вибору суб'єктом способів вирішення важких

ситуацій (копінг-стратегій) у зв'язку із рівнем психологічного благополуччя як індикатора їх ефективності.

Проведений аналіз відношень особистості, копінгу та благополуччя показує, що:

- як окремі дослідження, так і мета-аналізи свідчать про невеликі або середні розміри ефектів між особистістю та копінгами, особистістю та благополуччям, копінгами та благополуччям;

- у переважній більшості досліджень особистість представлена рисами «великої п'ятірки». Лише в окремих дослідженнях розглядалися характеристики особистості, які формуються прижиттєво під впливом подій, з якими стикаються люди, та забезпечують гнучкість реакцій на ситуацію. До них відносяться такі категорії особистісних характеристик, як: 1) атрибутивні схеми (самоефективність, оптимізм/песимізм, каузальні орієнтації); 2) стратегії (модус контролю за дією, життєстійкість, толерантність до невизначеності);

- рівневі та стильові властивості інтелекту як предиктори поведінки оволодіння показують низьку узгодженість від дослідження до дослідження;

- у багатьох дослідженнях вивчалися окремі зв'язки між трьома парами змінних: 1) «особистість – благополуччя», 2) «особистість – копінг», 3) «копінг – благополуччя», але набагато менше досліджували поєднану дію (перетин) особистості і копінгів у зв'язку з психологічним благополуччям.

У дослідженні прийняли участь студенти вищих навчальних закладів м. Харкова у кількості 197 чоловік (97 чоловічої та 100 жіночої статі). Середній вік випробовуваних 21,3 роки ($SD = 2,6$).

Для оцінок змінних інтелектуально-особистісного потенціалу застосовувались раніше описані методики. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф застосовувався для оцінки компонентів психологічного благополуччя. Для визначення способів подолання труднощів в різних сферах психічної діяльності (копінг-стратегій) використовувався тест Р. Лазаруса и С. Фолкман.

На основі аналізу попередніх досліджень була специфікована модель, згідно якої інтелектуально-особистісний потенціал прямо та опосередковано пов'язаний із психологічним благополуччям. Як медіатори розглядалися копінг-стратегії.

У емпіричному дослідженні перевірялася окрема гіпотеза: копінг-стратегії утворюють дві групи, які опосередковують зв'язок інтелектуально-особистісного потенціалу з психологічним благополуччям. Перша група – це копінг-стратегії орієнтовані на активну взаємодію зі стресором, а друга – копінг-стратегії, орієнтовані на уникнення взаємодії зі стресором.

Для перевірки даної гіпотези спочатку був проведений експлораторний факторний аналіз кореляційної матриці взаємозв'язків між значеннями змінних копінг-стратегій. Він проводився на випадково відібраній субвибірці досліджуваних ($N = 100$) методом головних компонент з подальшим обертанням за критерієм Varimax (з нормалізацією за Кайзером). В результаті було виділено два вище названі фактори, що пояснюють 51,0 % сумарної дисперсії.

Результати конфірматорного факторного аналізу на субвибірці, яка не приймала участь у першому етапі, також відповідали двохфакторному рішенням.

Для верифікації основної гіпотези на основі отриманої матриці інтеркореляцій була побудована структурна модель, яка інтегрує вісім латентних змінних. Дві головні латентні змінні, інтелектуальний та особистісний потенціали, були пов'язані між собою ($r = 0,28$; $p < 0,010$), і передбачали психологічне благополуччя.

Результати структурного моделювання представлені на рис. 5. Показники узгодженості емпіричних даних і структурної моделі наступні: $\chi^2/df = 0,07$; CFI = 0,98; RMSEA = 0,02.

З рис. 5 видно, що значення прямого ефекту змінної *Інтелектуальний потенціал* на змінну *Психологічне благополуччя* в стандартизованому виді дорівнює 0,21 ($p = 0,043$). Збільшення на одну стандартну одиницю *Інтелектуального потенціалу* при контролі змінної *Взаємодія зі стресором* веде до збільшення психологічного благополуччя на 0,21 стандартну одиницю.

У свою чергу, фактор *Взаємодія зі стресором* статистично значуще пов'язаний із фактором *Психологічне благополуччя* ($p = 0,004$). Отже, поведінка суб'єкта, яка переважно спрямована на вирішення стрес-ситуації за допомогою планування, вироблення можливих рішень, логічного аналізу та оцінки варіантів, реалізації рішень і стійкій зосередженості на задачі, позитивно впливає на ступінь успішності подолання важких життєвих ситуацій у процесі адаптації.

Фактор *Інтелектуальний потенціал* має статистично значущий зв'язок із усвідомленим вибором копінг-стратегій *Взаємодія зі стресором* ($p = 0,006$). Високий рівень інтелектуального потенціалу сприяє вибору активних стратегій подолання стресової ситуації. В контексті нашого дослідження це: планування ($\beta = 0,64$), конфронтація ($\beta = 0,56$), соціальна підтримка ($\beta = 0,56$), самоконтроль ($\beta = 0,64$), позитивна переоцінка ($\beta = 0,48$). Всі β -ваги статистично значущі при $p < 0,001$. Дещо несподіваним виявився значущий зв'язок цієї змінної із копінг-стратегіями *Уникання стресору* ($p = 0,030$). Ймовірно, що вибір цих стратегій подолання може призводити до нетривалої вигоди, наприклад, уникання негативних емоцій. Але латентна змінна *Копінг, орієнтований на уникання стресору* не має значущого зв'язку із змінною *Психологічне благополуччя* ($p = 0,930$), що свідчить про відсутність у довгостроковій перспективі ефекту цих стратегій подолання важких життєвих ситуацій.

Непрямий ефект у моделі (див. рис. 5) відображає відношення між незалежною змінною *Інтелектуальний потенціал* і залежною змінною *Психологічне благополуччя*, що опосередковане змінною *Копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором*. В нестандартизованому вигляді він дорівнює 0,13 ($t_{sob} = 1,99$; $p = 0,047$). Отже, у даному випадку мова йде про часткове опосередкування, тому що прямий ефект при наявності непрямого не стає нульовим.

Опосередкований *Копінгом, орієнтованим на уникання стресору*, ефект *Інтелектуального потенціалу на Психологічне благополуччя* є незначущим. Таким чином, механізм впливу інтелектуального потенціалу на психологічне благополуччя полягає в тому, що суб'єкт на основі сприйняття, оцінки і розуміння ситуації обирає копінг-стратегії, спрямовані на активні спроби вирішити проблему, що дозволяє йому успішно адаптуватися до стресору. Успішність подолання

стресових ситуацій у процесі адаптації відображається у свідомості як психологічне благополуччя.

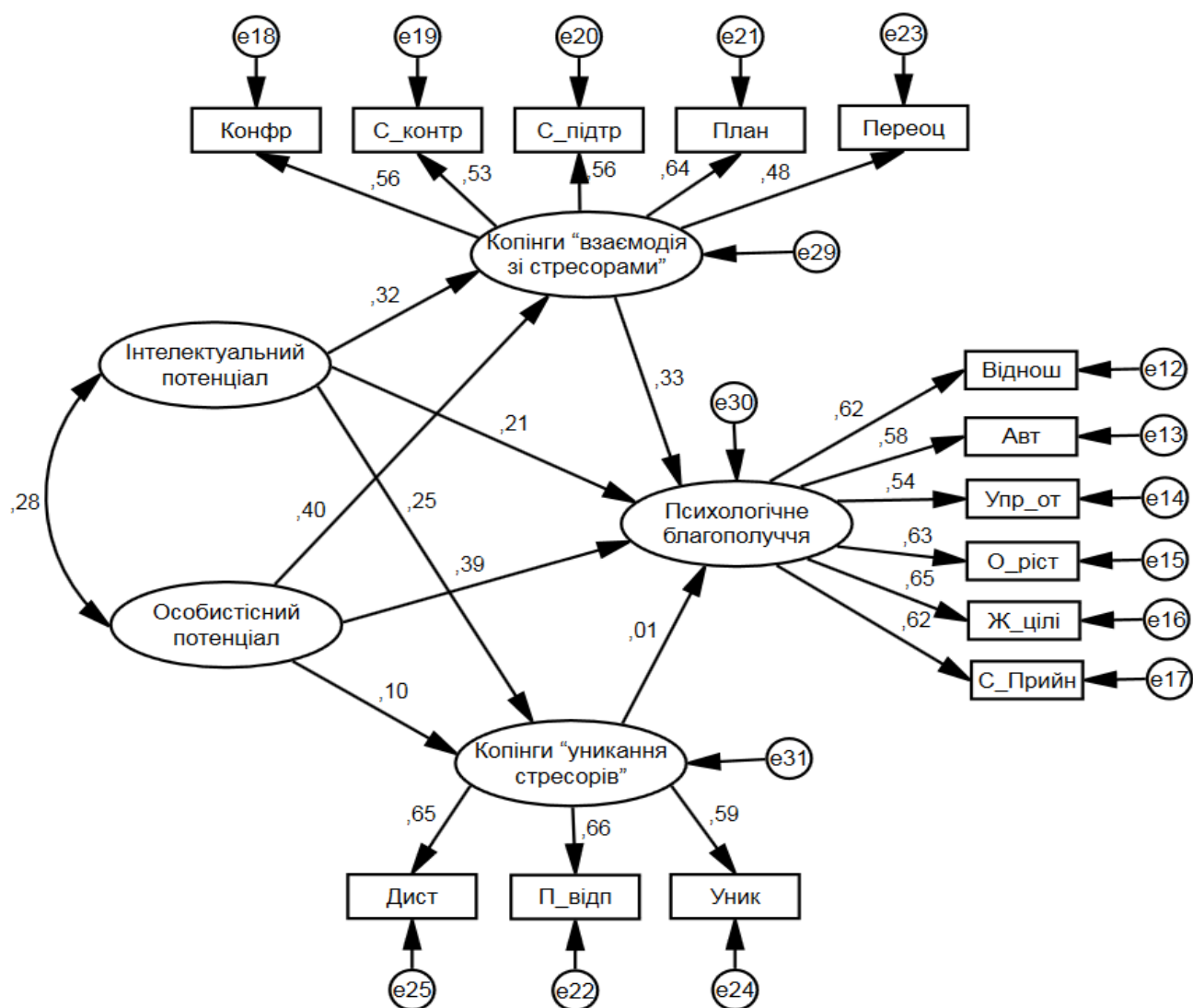

Рис. 5. Структурна модель взаємодії інтелектуально-особистісного потенціалу саморегуляції, копінг-стратегій та психологічного благополуччя

Примітка: Конфр – конфронтація, С_контр – самоконтроль, С_підтр – соціальна підтримка, План – планування, Переоц – позитивна переоцінка, Дист – дистанціювання, П_відп – прийняття відповідальності, Уник – уникання, Віднош – позитивні відношення, Авт – автономність, Упр_от – компетентність, О_ріст – особистісний ріст, Ж_цілі – життєві цілі, С_Прийн – самоприйняття.

Роль інтелекту у виборі копінг-стратегій є дискусійним питанням з огляду на те, що емпіричні дані, отримані різними авторами, інколи суперечать один одному. Проте результати досліджень, проведених в останні роки, доводять більшу ефективність в подоланні емоційного стресу інтелектуально продуктивних осіб (А.А. Алексапольський, Т.В. Корнілова, С.А. Хазова, М.О. Холодна). Вони не прагнуть уникати вирішення проблеми і не орієнтуються

на звернення до соціальної підтримки. Очевидно, що це пов'язано з їх більшою незалежністю, самостійністю, активністю і ініціативністю. Для них характерна впевненість у соціальних ситуаціях, вони не бояться робити вибір і приймати на себе відповідальність.

Наші дані не лише підкріплюють дослідження інших авторів, а й доводять більшу ефективність у копінг-поведінці суб'єктів з високим *Інтелектуальним потенціалом*.

Прямі ефекти для змінної *Особистісний потенціал* виявилися наступними. Він має позитивний статистично значущий зв'язок із фактором *Психологічне благополуччя* ($\beta = 0,39$; $p = 0,001$), копінг-стратегіями *Взаємодія зі стресором* ($\beta = 0,40$; $p = 0,001$) і не пов'язаний на значущому рівні з копінг-стратегіями *Уникання стресору*. Збільшення на одну стандартну одиницю величини змінної *Особистісний потенціал* при контролі змінної *Взаємодія зі стресором* веде до збільшення змінної *Психологічного благополуччя* на 0,39 стандартних одиниць. Відповідно, збільшення на одну стандартну одиницю величини *Особистісного потенціалу* вестиме до зростання на 0,40 стандартних одиниць частоти вибору копінг-стратегій *Взаємодія зі стресором*. Чим вище значення у суб'єкта змінної *Особистісний потенціал*, тим більше психологічно благополучним він себе відчуває, частіше обирає активні стратегії подолання стрес-ситуації.

Опосередкований копінгом *Взаємодія зі стресором* вплив *Особистісного потенціалу* на психологічне благополуччя є статистично значущим ($t_{sob} = 2,24$; $p = 0,025$) і дорівнює 0,17 і, навпаки, опосередкування копінгом *Уникання стресору* є не значущим ($t_{sob} = 0,09$; $p = 0,921$).

Наші результати підтверджують дані досліджень інших авторів, зокрема, щодо ролі позитивних факторів у виборі копінг-стратегій: особистісних рис (R. MacCrae, P. Costa), життєстійкості (S. Maddi), оптимізму (C. Carver, J. Connor-Smith), сприйманий контроль (E. Skinner), самоефективності (A. Bandura) та ін. Проте інтеграція позитивних індивідуально-психологічних особливостей особистості в єдиному конструкті дозволяє пояснити більшу частину дисперсії результуючих змінних. Так, конструкт *Інтелектуально-особистісний потенціал* пояснює 34% дисперсії змінної – *Копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором* та 55,5% змінної *Психологічне благополуччя*. Тим самим, ми робимо висновок про те, що він є ресурсом, який дозволяє суб'єкту підтримувати свою суб'єктність: демонструвати активну копінг-поведінку, а не емоційне реагування або уникнення вирішення проблеми, а також орієнтуватися в більшій мірі на внутрішні ресурси, а не ресурси соціальної мережі і, як наслідок, бути психологічно благополучним.

Таким чином, суб'єктність як здатність та готовність людини до активної, свідомої та цілеспрямованої реалізації накопиченого ментального досвіду визначається функціями саморегуляції суб'єкта, структурною передумовою яких є інтелектуально-особистісний потенціал. Суб'єктність, що обумовлена ним, виявляється не лише при вирішенні професійних, навчальних, але й всіх життєвих питань.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення феномену саморегуляції суб'єкта діяльності як форми реалізації його інтелектуально-особистісного потенціалу; розроблено комплексну методику його діагностики; вивчено динаміку розвитку в сенситивний період; досліджено його інваріантні та варіативні структурні складові у зв'язку з успішністю професійної та навчальної діяльності, психологічним благополуччям. Узагальнюючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки:

1. На основі положень суб'єктно-діяльнісного та системно-суб'єктного підходів обґрунтовано концепцію саморегуляції суб'єкта діяльності (професійної та навчальної), згідно з якою вона розглядається як процес, що заснований на інтелектуально-особистісних можливостях індивідуальності, інтегрованих суб'єктом для забезпечення цілеспрямованості та успішності діяльності.

2. Операціоналізовано поняття інтелектуально-особистісного потенціалу, яке розуміється як системна якість, що прямо зв'язана із успішністю саморегуляції суб'єкту діяльності. Інтелектуальними складовими потенціалу є: загальні інтелектуальні здібності, полнезалежність, рефлексивність, гнучкість когнітивного контролю. Особистісними – автономна каузальність, толерантність до невизначеності, самоефективність, орієнтація на дію в разі неуспіху та при реалізації запланованого, життєстійкість, оптимістичний атрибутивний стиль. Структурна модель, побудована на основі цих показників дозволяє отримати інтегральну оцінку інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності.

3. Змінні, що утворюють інтелектуально-особистісний потенціал є неспецифічними психологічними регуляторами, що властиві суб'єкту діяльності відносно трьох проблемних контекстів – ситуацій невизначеності, досягнення, тиску. Встановлено інваріантність структурної організації цих змінних у суб'єктів різних видів діяльності та функцій саморегуляції у трьох означених контекстах: розуміння ситуації, самовизначення, реалізації наміру та стійкості відносно несприятливих обставин. Інваріантність структури проявляється, перш за все, в стабільності індексів відповідності емпіричних даних концептуальній моделі та оцінок параметрів моделі.

4. У процесі навчальної діяльності відбуваються певні кількісні зміни у рівнях розвитку компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкту. Інтелектуально-особистісний потенціал суб'єкту навчальної діяльності має наступну динаміку росту, відповідно до якої:

- інтелектуальний компонент потенціалу розвивається за лінійною функціональною формою. Більш високі середні рівні інтелектуального потенціалу пов'язані з більш низькими темпами його росту на протязі навчання, а більш низькі значення інтелектуального потенціалу на початку навчання, пов'язані із більш високими темпами розвитку.

- особистісний компонент потенціалу відповідає моделі нелінійної (квадратичної) функціональної форми розвитку. Більш високі середні рівні особистісного потенціалу на початку навчання, характеризуються більш швидким темпом зниженням, а випробовувані із більш низьким початковим рівнем

особистісного потенціалу мають менший темп зниження на протязі навчання у вищому навчальному закладі.

Кількісні співвідношення між компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу визначають спрямованість та особливості актуалізації функцій саморегуляції суб'єкту у відповідності до поточних умов діяльності.

5. У напружених (надзвичайних) ситуаціях, де важливо досягнення продуктивного результату, провідну роль відіграють функції реалізації та стійкості. Регуляторний ефект інтелектуально-особистісного потенціалу безпосередньо та частково опосередкований через усвідомлену саморегуляцію довільної активності проявляється у зв'язку із надійністю професійної діяльності суб'єкта у надзвичайній ситуації. Надійність професійної діяльності безпосередньо прямо пов'язана із рівнем загальних інтелектуальних здібностей, полнезалежністю, рефлексивністю, гнучкості когнітивного контролю, автономною каузальною орієнтацією, самоефективністю, життестійкістю суб'єкта.

6. Для ситуацій невизначеності освітнього середовища провідною є функція самовизначення. Успішність навчання суб'єктів навчальної діяльності регулюється компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу двома способами. Перший спосіб полягає в тому, що інтелектуальний компонент потенціалу має безпосередній вплив на успішність навчальної діяльності. Другий спосіб характеризується тим, що ефект особистісного компоненту потенціалу опосередковується мотиваційними змінними, зокрема такою ключовою складовою мотивації як наполегливість. В цілому інтелектуально-особистісний потенціал пояснює більше 50 % дисперсії академічної успішності суб'єкту навчальної діяльності.

7. Інтелектуально-особистісний потенціал має значущий передбачуваний регуляторний ефект стосовно динаміки ситуативної тривоги суб'єктів навчальної діяльності. По-перше, він обумовлює відмінності у початковому рівні ситуативної тривоги в напруженій ситуації екзамену. Чим вище потенціал тим нижче її рівень перед іспитом ($\beta = -0,47$). По-друге, він визначає середню норму змін ситуативної тривоги та відмінності в темпах її зростання у різних студентів. Це проявляється в тому, що чим вище рівень інтелектуально-особистісного потенціалу, тим більш повільний середній темп зростання ситуативної тривоги ($\beta = -0,89$) та більш швидке її зниження до початкового рівня ($\beta = 0,80$). Саморегуляція стану тривоги здійснюється перш за все за рахунок тих структур інтелектуально-особистісного потенціалу, що реалізують функції самовизначення та збереження стійкості.

8. У важких життєвих ситуаціях чільне місце займає функція збереження стійкості. Суб'єкт діяльності у важкій (стресовій) ситуації вдається до двох інтегративних стратегій її подолання. Перша – це «Копінг, орієнтований на взаємодію зі стресором», утворена стратегіями: пошук соціальної підтримки, конфронтаційний копінг, планування вирішення проблеми, самоконтроль, позитивна переоцінка. Друга – «Копінг, орієнтований на уникання стресору», до якої ввійшли стратегії: дистанціювання, втеча-уникання та прийняття відповідальності. Фактори корелюють один з одним. Стратегії розглядаються як медіаторні змінні, через які інтелектуально-особистісний потенціал пов'язаний із результуючою змінною – психологічним благополуччям.

9. Інтелектуальний та особистісний компоненти потенціалу регулюють вибір суб'єктом способів вирішення важких ситуацій (копінг-стратегій). Вони статистично значуще пов'язані із усвідомленим вибором копінг-стратегій, орієнтованих на взаємодію із стресором, прогножуючи 55,5% дисперсії інтегративної змінної «Психологічне благополуччя». Високий рівень інтелектуально-особистісного потенціалу сприяє вибору активних стратегій подолання стресової ситуації. Отже, він є важливим ресурсом, що дозволяє суб'єкту підтримувати свою суб'єктність і психологічне благополуччя.

Спостережувані змінні інтелектуально-особистісного потенціалу суб'єкта діяльності пов'язані із окремими показниками психологічного благополуччя, наступним чином:

- найбільш тісні зв'язки виявлено між показниками особистісного потенціалу та шкалами психологічного благополуччя, які вимірюють екзистенційні аспекти благополуччя – самоприйняття, життєві цілі та особистісне зростання;
- більш високий рівень розвитку психометричного інтелекту суттєво знижує частоту звертання до стратегії втеча-уникання, але сприяє більш частому використанню позитивної переоцінки та пошуку соціальної підтримки; виражена полнезалежність впливає на більш частий вибір стратегії самоконтролю, а гнучкість когнітивного контролю на пошук соціальної підтримки;
- високий рівень вираженості змінних, що складають особистісний потенціал, сприяє вибору таких копінг-стратегій, як самоконтроль, конфронтаційний копінг, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка.

Основні положення та результати дослідження відображені в таких **публікаціях**:

Монографії:

1. Олефір В. О. Інтелектуально-особистісний потенціал саморегуляції суб'єкта діяльності : [монографія] / В. О. Олефір. – Харків: УПА, 2015. – 265 с.
2. Олефір В. О. Мотиваційно-особистісні фактори професійної успішності рятувальників : [монографія] / В. О. Олефір, С. О. Склярів. – Харків, УПА, 2011. – 183 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Олефір В. О. Дослідження структури мотивації діяльності в екстремальних умовах / В.О. Олефір, С.О. Склярів // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків: УЦЗУ, 2007. – Вип. 1. – С. 216–225.
4. Олефір В. О. Структурна модель взаємозв'язків особистісних рис та копінг-поведінки / В.О. Олефір // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків: НУЦЗУ, 2010. – Вип. 8. – С. 59–65.
5. Олефір В. О. Конфірматорний факторний аналіз взаємозв'язків особистісних рис та копінг-дій / В.О. Олефір // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – «Психологія». – Харків: ХНПУ, 2011. – Вип. 38. – С. 103–114.

6. Олефір В. О. Модель особистісного потенціалу / В.О. Олефір // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – «Психологія». – Харків: ХНПУ, 2011. – Вип. 41. – С. 137–150.

7. Олефір В. О. Особистісний потенціал як ресурс поведінки оволодіння / В.О. Олефір // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Том XII. – Вип. 13. – С. 342–350.

8. Олефір В. О. Інтелектуальний ресурс людини в структурі копінг-поведінки / В.О. Олефір // Вісник Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна – Серія «Психологія». – Харків: ХНУ, 2011. – № 959. – Вип. 46. – С. 131–136.

9. Олефір В. О. Взаємозв'язок життєстійкості, копінг-стратегій та психологічного благополуччя / В.О. Олефір // Вісник Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна – Серія «Психологія». – Харків: ХНУ, 2011. – № 981. – Вип. 47. – С. 168–172.

10. Олефір В. О. Інтелектуальний ресурс особистості: досвід структурної діагностики / В.О. Олефір // Наука і освіта. – 2011. – № 9. – С. 192–196.

11. Олефір В. О. Ієрархічна модель інтелектуально-особистісного потенціалу / В.О. Олефір // Наука і освіта. – 2012. – № 9. – С. 161–165.

12. Олефір В. О. Особистісний потенціал як фактор психологічного благополуччя / В.О. Олефір // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Серія №12. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – №37(61). – С. 223–226.

13. Олефір В. О. Емпіричне дослідження моделі особистісного потенціалу / В.О. Олефір // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». – К., 2012. – Додаток 1 до №1. – Том IV. – Вип. 6. – С. 155–161.

14. Олефір В. О. Вплив інтелектуального потенціалу на вибір особистістю копінг-поведінки / В.О. Олефір // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України – К., 2012. – Том XII. – Вип. 14. – С. 190–195.

15. Олефір В. О. Інтелектуально-особистісний потенціал: структура та діагностика / В.О. Олефір // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – «Психологія». – Харків: ХНПУ, 2012. – Вип. 44. – Ч. 2. – С. 150–161.

16. Олефір В.О. Концептуалізація і операціоналізація поняття «інтелектуально-особистісний потенціал» / В.О. Олефір // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Серія «Психологічні науки». – Чернігів, 2012. – Том 2. – Вип. 103. – С. 40–43.

17. Олефір В. О. Особистісний потенціал, саморегуляція і надійність дій рятувальників в надзвичайних ситуаціях / В.О. Олефір // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків: НУЦЗУ, 2013. – Вип. 14. – Ч. III. – С. 154–163.

18. Олефір В. О. Коротка версія тесту життєстійкості / В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – «Психологія». – Харків: ХНПУ, 2013. – Том. 2. – Вип. 45. – С. 152–166.

19. Олефір В. О. Дослідження особистісного потенціалу методом моделювання структурними рівняннями / В. О. Олефір // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2015. – Вип. 50. – С. 152–166.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію, або у виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз:

20. Olefir V. Elements and Conditions of Apparatus Feeling in the Opinions of Height Level Rhythmic Gymnasts and Coaches / W. Starosta, N. Sanzarowa, V. Olefir, T. Pawłowa-Starosta // *Antropomotoryka*. – 2002. – Vol. 12(23). – P. 31–35.

21. Olefir V.O. Longitudinal study of the dynamics of intellectual and personal potential students during their studies at the university / V.O. Olefir // *British Journal of Science, Education and Culture*, 2014. – No.1. (5). – Vol. V. – “London University Press”. – London, 2014. – P. 566–574.

22. Олефір В.А. Метод моделювання структурними рівняннями в прикладних психологічних дослідженнях / В.А. Олефір // *Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики*. – Вып. 6 [под ред. А.А. Обознова, А.Л. Журавлева]. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2014. – С. 336–360.

23. Олефір В.А. Влияние интеллектуально-личностного потенциала на динамику состояния тревожности у студентов в условиях экзаменационного стресса / В.А. Олефір // *Психология психических состояний: сб. статей* [под ред. А.О. Прохорова]. – Казань: Отечество, 2014. – Вып. 9. – С. 206–229.

24. Олефір В.А. Динамика состояния тревожности у студентов в условиях экзаменационного стресса в зависимости от интеллектуально-личностного потенциала / В.А. Олефір // *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. – 2014. – № 11-1. – С. 382–391.

25. Олефір В.О. Інтелектуальні та особистісні передумови саморегуляції вибору копінг-стратегій / В.О. Олефір // *Science and Education a new Dimension: Pedagogy and Psychology*. – 2015. – III (26). – Issue: 50. – P. 104–109.

Публікації в інших наукових виданнях:

26. Олефір В. О. Структурна діагностика особистісного потенціалу / В.О. Олефір : м-ли науково-практичної конференції «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях», (Київ, 26 травня 2011 р). / МОН України, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. – К., 2011. – С. 226–229.

27. Олефір В. О. Структурне моделювання у психологічних дослідженнях / В.О. Олефір : зб. мат-лів I Міжвузівської наук.-практ. конф. «Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі», (Харків, 7-8 жовтня 2011 р.) / МОН України, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2011. – С. 186–192.

28. Олефір В. А. Интеллектуально-личностный потенциал: структура и измерение / В.А. Олефір // *Харьковская школа психологии: наследие и современная наука*. Отв. ред. Т.Б. Хомуленко, М.А. Кузнецов] / МОН Украины, Харьковский

национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды – Харьков, 2012. – С.197–207.

29. Олефір В. О. Концептуалізація і операціоналізація поняття «інтелектуально-особистісний потенціал» / В. О. Олефір : м-ли науково-практичної конференції. «Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі», (Харків, 26–27 жовтня 2012 р.) / МОН України, ХНПУ; ХОГОКЗ. – Харків, 2012. – С. 187–193.

30. Олефір В.О. Коротка версія тесту життєстійкості / В.О. Олефір, М.А. Кузнєцов, А.В. Павлова : м-ли VI Міжнар. науково-практ. конф. «Проблеми емпіричних досліджень у психології», (Київ, 6–7 грудня 2012 р.) / МОН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – С. 42–48.

31. Олефір В.О. Емпіричне дослідження взаємозв'язків інтелектуальних здібностей, когнітивних стилів та академічної успішності студентів / В.О. Олефір, А.В. Павлова : м-ли науково-практ. конф. «Бочарівські читання», (Харків, 29 березня 2013 р.) / МОН України, Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2013. – С. 65–68.

32. Олефир В. А. Интеллектуальный потенциал личности в структуре копинг-поведения / В.А. Олефир // Личность в экстремальных условиях и кризисных ситуациях жизнедеятельности. – Владивосток, 2013. – С. 206–213.

33. Олефир В. А. Структурная модель конструкта «интеллектуально-личностный потенциал» / В.А. Олефир : м-лы Всерос. научной конф. (с иностранным участием) «Идеи О.К. Тихомирова и А.В. Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии», (Москва, 30 мая–1 июня 2013 г.). / МОН РФ, Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова. – М., 2013. – С. 190–193.

34. Олефир В. А. Интеллектуальные способности и когнитивные стили как предикторы академической успешности студентов / В.А. Олефир, А.В. Павлова : м-лы Междун. научной конф., посвященной 80-летию А.В. Брушлинского «Человек, субъект, личность в современной психологии», (Москва, 10–11 октября 2013 г.) / МОН РФ, Институт психологии РАН. – М., 2013. – С. 72–75.

35. Олефір В. О. Динаміка самореалізації студентів-випускників / В.О. Олефір, А.В. Павлова : м-ли I Міжнар. науково-практ. конф. «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід», (Харків, 18–19 жовтня 2013 р.) / МОН України, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2013. – С. 84–85.

36. Олефир В. А. Личностный потенциал как потенциал саморегуляции: опыт эмпирического исследования / В.А. Олефир : м-лы Второй Всерос. научной конф. «Психология психических состояний: актуальные теоретические и прикладные проблемы», (Казань, 4–16 ноября 2013 г.) / МОН РФ, Казанский федеральный университет. – Казань: Изд-во «Отечество», 2013. – Ч. II. – С.283–288.

37. Олефир В. А. Влияние личностного потенциала на надёжность действий спасателей в чрезвычайных ситуациях / В.А. Олефир // Личность в экстремальных условиях и кризисных ситуациях жизнедеятельности. – Владивосток, 2014. – С. 188–195.

38. Олефир В. А. Лонгитюдное исследование динамики личностного потенциала студентов в период обучения в вузе / В.А. Олефир : м-лы Всерос. психол. конф. с международным участием «Категория смысла в философии, психологии,

психотерапии и в общественной жизни»], (23-25 апреля 2014 г.) / МОН РФ, Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону. – М.: КРЕДО, 2014. – С. 201–205.

АНОТАЦІЇ

Олефір В.О. Психологія саморегуляції суб'єкта діяльності. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2016.

У роботі здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення актуальної наукової проблеми саморегуляції суб'єкта діяльності як форми реалізації його інтелектуально-особистісного потенціалу. Обґрунтовано концепцію саморегуляції суб'єкта діяльності.

Верифікована структурна модель інтелектуально-особистісного потенціалу як передумова саморегуляції суб'єкта діяльності. Встановлено інваріантність його структури. Виявлені функції саморегуляції релевантні ситуаціям невизначеності, досягнення та напруженості. У чотирирічному лонгітюдному дослідженні виявлено функціональні форми його росту. Показано, що інтелектуальний потенціал має лінійну форму росту, а особистісний – нелінійну. Кількісні співвідношення між компонентами інтелектуально-особистісного потенціалу визначають спрямованість та особливості актуалізації функцій саморегуляції у відповідності до поточних умов діяльності.

У чотирирічному лонгітюдному дослідженні виявлено функціональні форми його росту. Показано, що інтелектуальний потенціал має лінійну форму росту, а особистісний – нелінійну (квадратичну).

У серії досліджень була показана роль інтелектуально-особистісного потенціалу в регуляції надійності професійної діяльності, академічної успішності та психологічного благополуччя особистості. Моделювання структурними рівняннями і медіаційний аналіз дозволили виявити як безпосередній, так і частково опосередкований іншими латентними змінними ефекти інтелектуально-особистісного потенціалу.

Інтелектуально-особистісний потенціал розглядається ресурс, що дозволяє суб'єкту підтримувати свою суб'єктність як здатність і готовність людини до активної, свідомої та цілеспрямованої реалізації накопиченого ментального досвіду. Суб'єктність визначається функціями саморегуляції суб'єкта, структурною передумовою яких є інтелектуально-особистісний потенціал.

Ключові слова: суб'єкт, саморегуляція, інтелектуально-особистісний потенціал, надійність професійної діяльності, успішність навчальної діяльності, копінг-стратегії, психологічне благополуччя.

Олефир В.А. Психология саморегуляции субъекта деятельности. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. –

Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2016.

В работе осуществлено теоретическое обобщение и новое решение актуальной научной проблемы саморегуляции субъекта деятельности как формы реализации его интеллектуально-личностного потенциала. Представлены результаты теоретико-методологического анализа научной литературы по проблеме исследования. Обоснована концепция саморегуляции субъекта деятельности, понимаемая как процесс, основанный на интеллектуально-личностных свойствах, интегрированных субъектом для обеспечения целенаправленности деятельности. Интегративное образование рассматривается как интеллектуально-личностный потенциал, актуализируемый во взаимоотношениях человека с действительностью, предъявляющей определенные вызовы и требующей вложения дополнительных сил.

С помощью конфирматорного факторного анализа верифицирована структурная модель интеллектуально-личностного потенциала как предпосылки саморегуляции субъекта деятельности. Выделено четыре фактора: интеллектуальный потенциал, потенциал самоопределения, потенциал реализации и потенциал стойкости являются структурными компонентами, реализующими функции саморегуляции релевантные ситуациям неопределенности, достижения и напряженности. Одновременный анализ корреляционных матриц двух выборок испытуемых (субъектов учебной и профессиональной деятельности в особых условиях) позволил установить инвариантность индексов соответствия, оценок параметров и стандартных ошибок модели и как результат – инвариантности структуры интеллектуально-личностного потенциала.

В четырехлетнем лонгитюдном исследовании с помощью моделирования латентного роста показана устойчивость структуры интеллектуально-личностного потенциала и выявлены функциональные формы его роста. Показано, что интеллектуальный потенциал имеет линейную форму роста, а личностный – нелинейную (квадратичную). Получены следующие закономерности: более высокие средние уровни интеллектуального потенциала связаны с более низкими темпами его роста и, наоборот, более низкие значения интеллектуального потенциала в начале исследования, связанные с более высокими темпами его роста. Испытуемые, имеющие более высокие средние уровни личностного потенциала в начале исследования, характеризовались более быстрым его снижением в течение четырех лет измерения и, наоборот, испытуемые с более низким начальным уровнем характеризовались более медленным темпом его снижения. Интеллектуальный и личностный потенциалы значимо коррелируют друг с другом на протяжении четырех лет измерения. Основой устойчивой связи интеллектуальных и личностных составляющих потенциала выступает представление о ментальном опыте как особой психической реальности, детерминирующей как свойства интеллектуальной деятельности человека, так и его личностные качества.

В серии исследований была показана роль интеллектуально-личностного потенциала в регуляции надежности профессиональной деятельности, академической успешности и психологического благополучия личности. Моделирование структурными уравнениями и медиационный анализ позволили выявить как непосредственный, так и частично опосредованный другими

латентными переменными, эффекты влияния интеллектуально-личностного потенциала.

Установлен прямой и опосредованный стилем саморегуляции вклад интеллектуально-личностного потенциала в предсказание продуктивных характеристик профессиональной деятельности. Совместный эффект этих переменных позволяет предсказать 55 % дисперсии надежности профессиональных действий спасателей в условиях нештатной ситуации.

Разработана структура интеллектуально-личностных и мотивационных характеристик, регулирующих успешность обучения в вузе. Показано, что непосредственную роль в этом процессе играют продуктивные и стилевые характеристики интеллекта, отражающие наличие базовых учебных навыков и умений, которые обуславливают успешность учебной деятельности. Значимый эффект переменных личностного потенциала на академическую успеваемость опосредован латентной переменной «настойчивость». Также было показано регулирующее воздействие интеллектуально-личностного потенциала на динамику психического состояния студентов в условиях напряженной учебной деятельности.

Интеграция позитивных индивидуально-психологических особенностей личности в конструкте «интеллектуально-личностный потенциал» позволяет объяснить выбор субъектом копинг-стратегий, ориентированных на взаимодействие со стрессором и предсказать 55,5% дисперсии переменной «психологическое благополучие». Можно заключить, что он является ресурсом, позволяющим субъекту поддерживать свою субъектность – демонстрировать активное копинг-поведение, а также в большей степени ориентироваться на внутренние ресурсы и, как следствие, быть психологически благополучным.

Субъектность как способность и готовность человека к активной, сознательной и целенаправленной реализации накопленного ментального опыта определяется функциями саморегуляции субъекта, структурной предпосылкой которых является интеллектуально-личностный потенциал.

Ключевые слова: субъект, саморегуляция, интеллектуально-личностный потенциал, надежность профессиональной деятельности, успешность учебной деятельности, копинг-стратегии, психологическое благополучие.

Olefir V.A. The Psychology of Self-regulation of the Subject Activity. – Manuscript.

Dissertation for the Doctor's degree of psychological sciences, specialty 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology. – State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, 2016.

The work carried out theoretical generalization and new solution to an actual scientific problem of self-activity of the subject as a form of realization of his intellectual and personal potential. Substantiates the concept of self-activity of the subject.

We verify the structural model of intellectual and personal potential as a prerequisite for self-activity of the subject. Established the invariance of its structure. Identified the functions of self-relevant situations of uncertainty and tension to achieve. The four-year longitudinal study revealed functional forms of growth. It is shown that the intellectual potential is linear growth, and personal – non-linear (quadratic). The quantitative

relationship between the components of intellectual and personal potential and characteristics determine the direction of self-actualization functions according to the current operating conditions.

In a series of studies has shown the role of the intellectual and personal potential in the regulation of professional work safety, academic success and psychological well-being of the individual. Structural equation modeling and mediation analysis revealed both directly and partially mediated the effects of latent variables other intellectual and personal potential.

We can conclude that it is a resource that allows the subject to maintain their subjectivity – demonstrate an active coping behavior, as well as a greater degree of focus on internal resources and, as a consequence be psychologically prosperous.

Subjectivity as the ability and willingness of a person to an active, conscious and purposeful implementation of the accumulated experience of the mental functions is determined by the self-regulation of the subject, which is a structural prerequisite for intellectual and personal potential.

Key words: subject, self-regulation, intellectual and personal potential, the reliability of the professional activity, the success of educational activity, coping strategies, psychological well-being.

Формат 60×84/16.

Ум. друк. арк. 1.9. Тир. 100 прим. Зам.

Підписано до друку 16.02.16. Папір офсетний

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О.В.

61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к. 19. Т. (057) 758-01-08, (066) 822-71-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру

видавців та виготовників видавничої продукції серія ДК 3587 від 23.09.09 р.